

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Uluslararası Düzen ve Kemalist Kalkınma Stratejisi Üzerine Bazı Düşünceler (1923-1938)¹

International Order and the Kemalist Development Strategy: Some Considerations (1923-1938)

Mustafa TÜRKES^{a*}

^a Prof. Dr. ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-3899-8745

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Eylül 2023
Kabul tarihi: 10 Ekim 2023

Anahtar Kelimeler:

Kemalizm,
Uluslararası düzen,
Kalkınma stratejisi,
Devletçilik,
Ekonomiye devlet müdahalesi.

ÖZ

Kemalist kalkınma stratejisi eski uluslararası düzenin yıkılıp yenisinin inşa edildiği zaman diliminde uygulamaya konmuştur. Siyaset bilimi ve iktisat tarihi disiplinlerinin ortak alanına giren Kemalist kalkınma stratejisi bağlamı bakımından uluslararası ilişkiler disiplininin de bir sorunsalıdır. Bu nedenle esas itibarıyla makale disiplinlerarası bir sorunsal ele almaktadır. Kemalist kalkınma stratejisi uygulandığı dönemde olduğu gibi günümüzde de dikkatleri üzerine çeken bir konudur. Bu makale dört soruya yanıt vermeyi hedeflemektedir. İlki, uluslararası düzen değişimi ile Kemalist yönetimin iktidara yükselişi ve uyguladığı kalkınma stratejisi arasındaki ilişkiyi irdelemektir. Makale uluslararası düzen değişiminin neleri ihtiva ettiğini betimlemekte ve asker-sivil bürokratlardan oluşan Kemalist yönetimin iktidara yükselişini tarihsel bağlamı içinde irdelemektedir. İkincisi, Kemalist yönetimin 1923'ten 1938'e kadar uyguladığı iktisat politikalarının tarihsel bağlamı içinde zaman dilimlerine ayrılmasının gerekçelerini ve uygulanan stratejinin temel özelliklerini ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Bu konuda yapılan çalışmaların büyük çoğunluğuna göndermeler yapan makale iki ana soruyu gündeme getirmektedir. Kemalistler ithal ikameci sanayileşmeyi öngören kalkınma planını ne zaman ve hangi kavşakta uygulamaya koydular, sorusuna net cevap vermeyi hedeflemektedir. Üçüncüsü, Kemalist kalkınma stratejinin ana omurgasını oluşturan ekonomiye devlet müdahalesinin nasıl gerçekleştiğini sergilemektir. Dördüncüsü, Kemalist liderlik içinde devletçilik konusunda ortaya çıkan ayrışmanın nasıl yorumlanabileceğini tartışmaktadır. Makalede tarihi bilgiler güncel yorumlarla yeniden irdelenmektedir. Makalenin esas amacı bütüncül bir analiz yapmaktır. Makale Kemalist kalkınma stratejisinin üçüncü bir yol olmadığını, kapitalist sitem içinde alternatif bir kalkınma stratejisi olduğunu savunmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: September 8, 2023
Accepted: October 10, 2023

Keywords:

Kemalism,
International order,
Development strategy,
Étatism,
State intervention in economy.

ABSTRACT

The Kemalist development strategy was put into practice at a time when the old international order was being destroyed and a new one was being constructed. The Kemalist development strategy, which belongs to the common field of political science and economic history, is also problematic for the discipline of international relations in terms of its context. Therefore, in essence, the article deals with an interdisciplinary problem. The Kemalist development strategy is a topic that attracts attention today as much as it did at the time of its implementation. This article aims to answer four questions. The first is to examine the relationship between the change of international order and the rise of Kemalists to power and the development strategy it implemented. The article analyzes what constitutes a change in the international order and examines the rise to power of the military-civilian bureaucratic elite, the Kemalists, in its historical context. Second, it outlines the rationale for dividing the economic policies implemented by the Kemalist administration from 1923 to 1938 into periods within the historical context and the main features of the strategy implemented. Referring to the vast majority of studies on this subject, the article raises an important question. It aims to provide a clear answer to the question of when and at what juncture the Kemalist administration implemented the development strategy that envisaged import-substitution industrialization. The third is to show how state intervention in the economy, which constituted the backbone of the Kemalist development strategy, was realized. Fourth is to discuss how the dissension within the Kemalist leadership over étatism can be interpreted. The article re-examines historical information with contemporary interpretations. The main purpose of the article is to provide a holistic analysis. The article argues that the Kemalist development strategy is not a third way, but an alternative development strategy within the capitalist system.

¹ Bu çalışma yazarın 1993 yılında Manchester Üniversitesinde tamamladığı "Ideological Tendencies in the Republic of Turkey: The Case of Kadro (1932-1934)" başlıklı teze dayanmakla birlikte bu makalede bilgiler güncellenmiş, tartışma ve yorumlar yeni yayınlar ve bilgiler dikkate alınarak yeniden yazılmıştır.

*Bu makaleyi hocam Dr. F.A.K. Yasamee'ye ithaf ediyorum.

EXTENDED ABSTRACT

The Kemalist development strategy was put into practice at a time when the old international order had collapsed and a new one was being constructed. In essence, this article addresses an interdisciplinary issue. It seeks to answer four questions. The first is to examine the relationship between the change in the international order and the Kemalists' rise to power and the development strategy they implemented. Second, it attempts to outline the main features of the Kemalist economic policies from 1923 to 1938. The third is to demonstrate how state intervention in the economy, which constituted the main backbone of the Kemalist development strategy, was realized. Fourth is to discuss the nature of the dissension within the Kemalist leadership on the issue of étatism. The ultimate objective of the article is to provide a holistic analysis. The end of the First World War led to a change in the international order and the Bolsheviks, who came to power in Soviet Russia in 1917 were ideologically sympathetic to the Turkish War of Liberation, and thus supplied military logistics, and in the 1930s provided financial and technical assistance. The presence of the USSR was an important anchor for Turkey. The Kemalists relied on a solid USSR when negotiating with European powers. The main point of commonality between the Kemalists and Soviet Russian leadership was that both were anti-imperialist. The change in the international order opened a space for the Kemalists and they utilized it correctly. The Treaty of Lausanne gave Turkey an internationally recognized status. Étatism was the most important phase of the Kemalist development strategy. This article shows why étatism was adopted and how it was implemented, and sheds light on the dissension within the Kemalist administration over étatism. The vast literature on étatism is essentially the product of two main lines of analysis. These are the liberal and historical materialist lines of analysis. Analyses along the liberal line tend narrowly to limit étatism as it starts when the private sector is unable to undertake the duty. This line of thought criticizes the Kemalist leadership as not practicing democracy in Turkey. To accuse the Kemalists of not practicing liberal democracy is, to say the least, inappropriate for the context of the period. Most of the governments in the world turned to practice authoritarian rules and liberal democracy was not a valid and applicable form of political governance everywhere. The liberal line argues that the state should opt for a private-sector-led development strategy. The other line of analysis is based on a historical materialist approach. Within this line, two tendencies can be noticed. According to one of the tendencies, the Kemalist development strategy presents continuity from 1920 to 1938 and emphasizes that the main goal was to overcome the underdevelopment of the Ottoman period and to realize state-led industrialization to meet its own needs. Authors of this line of analysis see Mustafa Kemal Atatürk's Halkçılık (Populism) Program of 1920 as the first step of the revolution and describe the İzmir Economic Congress (1923) and the étatist practices of the 1930s as the continuation of the same line. The other tendency, based on the historical materialist method, analyzes Kemalist economic policies in three periods, liberal, protectionist, and étatist. The first view on the historical materialist line argues that what was essential was state-led industrialization, that at this point the Kemalist development strategy offered continuity, and that the real rupture occurred after the Second World War. While applying the historical materialist method of analysis, the approach that reveals that the Kemalist development strategy was shaped in three phases is more accurate since each of the three periods has its defining characteristics and distinctive features from the other periods. The Treaty of Lausanne abolished capitulations with a special arrangement on customs tariffs. The article examines how such restrictions affected the Kemalist development strategy. It argues that the Kemalist administration proceeded step by step. The Kemalists did not talk about an import-substitution industrialization policy in the 1920s. In the second half of the 1920s, they bought some of the monopolies owned by foreign capital and sometimes established new ones. They abolished the tithe tax (Aşar), to keep the promise, they had pledged to do so during the War of Liberation and compensated for their tax losses with the revenues generated through the monopolies they established. In 1927, they introduced new regulations to encourage the private sector and offered a wide range of incentives, but they concluded that industrialization would not be as fast as they wanted. Railway policy was not only an economic issue, but it was also a defense issue, at least for the transportation of troops. İnönü's Sivas speech of August 30, 1930 reflects this. On the contrary, Fethi Okyar, the chairman of the Free Republican Party (SCF) (11.08.1930-16.11.1930), criticized the government for overburdening the people in his speech in İzmir on 7 September 1930, advised the government to ease its ambitious railway policy, and declared that if he had come to power, the people would have paid less taxes and adopt liberal policies. The İnönü-Okyar rift disappeared when the SCF dissolved itself. However, this time the split within the Kemalist leadership between İnönü and the İşbank group made itself felt. The tension between the advocates of liberal and étatist economic policies grew and became political. The appointment of Celal Bayar, the representative of the İşbank group, as the minister of economics in the post of Mustafa Şeref Özkan, who advocated étatist economic policies, can be defined as the victory of the liberals. In terms of political science, this move is very important, and that this article investigates the nature of this rift. The paper notes that it is not possible to make a grand sweeping generalization since there is no strong evidence that the Kemalist administration in the interwar period served the interests of a specific single class. It concludes that the Kemalist development strategy significantly transformed the Turkish economy within a capitalist system that would, in the long run, transform the problems.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı süreci ve sonuçları uluslararası düzeni altüst etmiştir. Sonrasında ne uluslararası düzen ne de ulusal düzen eskisi gibi devam edebilmiştir. İmparatorluklar dağılmış, yerlerinde yeni devletler kurulmuştur. Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarının dağılışı (Becker, 2014, s. 23-42) ve yerlerinde ortaya çıkan yeni devletler eski düzenin dağılışı ve yeni düzenin oluşum süreçlerini en iyi anlatan örneklerdendir. Mevcut ulus devletlerin bazıları küçülürken, bazıları genişlemiş, bazıları da yeni oluşturulmuştur. Uluslararası ve ulusal düzlemlerde ilişkiler yeniden yapılandırılmıştır. Savaşın son evresinde daha önce teorik bakımdan tartışılan kapitalist sisteme alternatif, reel sosyalizm, pratiğe dökülmüştür. Böylece kapitalist ve sosyalist sistemler arasında rekabet ortaya çıkmıştır.

İki dünya savaşı arası yıllarda Türkiye, söz konusu süreçleri bütün yönleriyle yaşayan önemli örneklerden biridir. Türkiye’de uygulanan iktisat politikaları, uygulamaya konduğu yıllarda olduğu gibi, günümüzde de akademik tartışmaların odağında olmaya devam etmektedir.

1919-1922 yılları arasında Kurtuluş Savaşı’na önderlik eden Kemalistler, Lozan Antlaşması sürecinde ve takip eden yıllarda ülkenin kalkınma sorununu ciddiyetle ele alarak bu doğrultuda önemli çaba sarf etmişlerdir. 1923’ten 1938’a kadar izlenen farklı iktisat politikaları aynı iktidar bloğu tarafından uygulandığı için bütününe Kemalist kalkınma stratejisi adını vermeyi tercih ederek işe başlamanın anlamlı olduğu kanısındayım.

Bu makalenin dört amacı bulunmaktadır. İlki, Kemalist yönetimin iktidara yükseldiği dönemin uluslararası bağlamını tanımlamaktır. İkincisi, 1923’ten 1938’a kadar Kemalist yönetimin uyguladığı iktisat politikalarının temel özelliklerini ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Üçüncüsü, Kemalist kalkınma stratejinin ana omurgasını oluşturan ekonomiye devlet müdahalesinin nasıl gerçekleştiğini ortaya koyup devletin ekonomiye müdahalesi konusunda Kemalist liderlik içinde ortaya çıkan farklı duruşları sergilemek ve Kemalist kalkınma stratejisinin sosyo-ekonomik niteliğini tartışmaktır. Dördüncüsü, son olarak Kemalist kalkınma stratejisini sistem bakımından değerlendirmektir.

Kemalistlerin İktidara Yükselişi ve Uluslararası Düzen

Kemalistler kimdir? İktidara nasıl geldiler? Kemalistler, 1919 yılında başlattıkları Kurtuluş Savaşı’nı 1922 yılında zaferle sonuçlandırıp Türkiye’nin bağımsız ve egemen bir devlet statüsünü 1923 yılında Lozan’da imzaladıkları antlaşma ile uluslararası düzeyde tanınırlık kazandıran asker-sivil bürokratların çoğunlukta olduğu, aydınlanmacı düşünceden etkilenen Mustafa Kemal Atatürk² önderliğinde kolektif olarak iktidara yükselen bir grup aydındır. İktidara yükselen asker-sivil bürokratlar arasında ne büyük toprak sahipleri ne büyük sanayici ve tüccar ne de topraksız köylüler vardı. Kemalistler, aşağı yukarı hepsi devlet okullarında eğitim görmüş, çoğunluğu askerî okullardan mezun, azımsanamayacak sayıda Erkanı Harbiye mezunu asker ve az sayıda sivil okullardan mezun aydınlardı. Askerî eğitim alanların çoğunlukta olması şaşırtıcı değildir, çünkü o yıllarda eğitimlilerin büyük çoğunluğu, önemli bürokratik görevlerin ezici çoğunluğu, askerî okul mezunlarından oluşmaktaydı. 1920’lerde iktidara kolektif olarak yükselen Kemalistlerin iktidara yükselişlerinde bir sınıfın çıkarımı temsil etme dürtüsüyle hareket ettiklerini gösteren ikna edici veriler mevcut değildir.

² Dönemin liderleri 1934 yılında soyadı kanunu çıktıktan sonra soyadlarını almışlardır. Bu makalede kolaylık olması bakımından 1934 yılı öncesinde de soyadları kullanılmıştır.

Kemalistleri teşvik eden yurtseverlik dürtüsüdür. Elbette Kemalist blok içinde siyasi ayrışma yaşanarak aralarındaki gerginlik güç mücadelesine dönüşmüştür.

Asker-sivil bürokratlardan oluşan Kemalist yurtseverler, öncelikle Osmanlı döneminin son çeyrek yüzyılında ya görev başında ya da öğrenci ve tebaa olarak yıkım ve dağılışı fiili olarak yaşayarak gözlemleyip, öznel dersler çıkararak, daha sonra Kurtuluş Savaşı sürecinde aktif rol oynayarak başarılı sınav vermişlerdir. Zaman içinde, bütün devrimlerde yaşandığı gibi, Türkiye örneğinde de güç mücadelesi yaşanmıştır. Kemalist liderlik içinde ayrışma ortaya çıkmıştır. Söz konusu ayrışmanın erken ipuçlarını 1921 yılında görmek mümkündür. Türkiye Büyük Millet Meclisi içinde ikinci grup adıyla bilinen muhaliflerin ayrışma sebebi iki başlık altında toplanabilir. İlki, Mustafa Kemal Paşa'nın giderek güçlenen liderlik rolüne karşı bir grup paşanın endişe duymasıdır. İkincisi, TBMM içinde bulunan muhafazakârların yeni toplum düzeninde kendi siyasal düşüncelerinin yer bulamayacağı endişesiyle Mustafa Kemal Atatürk'ün radikal reformlarına mesafeli durmalarından kaynaklanmıştır. Gerginliğin ilki, Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık yetkisine, Mustafa Kemal'in inisiyatifi ile, zaman sınırlaması getirilerek 1921 ve 1922 yıllarında büyük bir çatışmaya dönüşmeden, ötelenmiştir. İkinci sebep, endişeli muhafazakârların yeni toplumsal düzenin radikal reformları karşısında aldıkları pozisyonu kısmen yansıtmaktadır. Aralarında Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay gibi Kurtuluş Savaşı'nın önemli ve etkili paşalarının da bulunduğu yaklaşık 32 milletvekilinin CHP'den ayrılıp 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TPCF) (17.11.1924-3.6.1925) kuruluşuna öncülük etmeleri Mustafa Kemal Paşa'yı endişelendiren bir siyasi hamledir. TPCF, Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Fırkası'na muhalefet üzere kurulan bir partidir. Bu konu Türkiye siyasal hayatında çok yönlü tartışıldı. Literatürün bir kısmı meseleyi demokrasi bağlamında ele almaya gayret ederken diğer kısmı TPCF'nin kuruluşunu karşı devrimin başlangıcı olarak tanımlama eğiliminde olmuşlardır. İki taraf da kendi penceresinden bakınca haklı gözükmekle birlikte, esas itibarıyla TPCF'nin kuruluşu asker-sivil bürokratlardan oluşan Kemalist blok içindeki güç mücadelesini yansıtmaktadır. Bu güç mücadelesinden büyük ideolojik farklılıklar üretmek kolay gözükmüyor, çünkü asker-sivil bürokratların istisnasız hepsi yurtseverdi. Hepsi pratikte emperyalizme karşı durup bu uğurda mücadele vermişler, fakat çoğu bunu teorik olarak tanımlama faaliyetine girmemişlerdir. Kimi zaman kapitalizmi emperyalizmle eş anlamlı, bazen birini diğerinin yerine kullansalar da esas itibarıyla Kemalistler kapitalist sisteme ilişkin teorik bir tartışma içinde olmamışlardır. Bu nedenle liderlerin sözlerinden yola çıkarak söylem analizi yapmak, hele metinsel analizlerden yola çıkarak ideolojik farklılıkları kanıtlamaya çalışmak yanıltıcı olabilir, çünkü aynı liderin farklı zaman ve mekânda yaptığı konuşmalar çelişkili olabilmektedir. Bu nedenle genelleme yaparken çok dikkatli olunması gerekmektedir.

Söz konusu güç mücadelesinin esasının ideolojik olduğunu ileri sürmek için elimizde bulunan veri TPCF'sinin parti programında bulunan "Parti'nin dini inançlara saygılı olacağı" ibaresidir. Bu, ilerde gündeme gelecek laiklik bakımından önemli bir faktör olmakla birlikte program yayımlandığı tarihte (1924) önemli bir sorun sayılamazdı, çünkü 1928 yılına kadar Anayasa'da devletin dininin İslam olduğu yazılı idi. İdeolojik bakımdan ayrışma sürecine giren iki kanadın da milliyetçilikten beslendiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda aralarındaki gerginliğin tetikleyici nedeninin güç mücadelesi olduğunu, ideolojik ayrışmanın zamanla netleştiğini söylemek mümkündür. Mustafa Kemal Atatürk diğerlerinden ayrıştırıldığında diğer toplumun hepsinin milliyetçi-muhafazakâr kategoriye aykırı düşmediği görülebilir. Örneğin İsmet İnönü ile Kazım Karabekir arasında gündelik yaşama ilişkin büyük farkların olduğuna kim ikna olabilir? Aydınlanma düşüncesini toplum düzenine hâkim kılmak isteyen, bu doğrultuda İkinci Meşrutiyet döneminde (1908-1918) tartışılan konulardan bazılarını rafine ederek ödünç alan, yenilerini üretip hayata geçiren Mustafa Kemal Atatürk'tür. Yeni toplumsal düzenin lideri ve

mimarı kuşkusuz Mustafa Kemal Atatürk'tür. Hayata geçirilen reformların hepsinin Mustafa Kemal Atatürk tarafından önerildiği ve başlatıldığı bilinmektedir. Diğerleri bunları gündeme almış, uygulamış veya eleştirilerini ve nadiren karşı hamlelerini yapmışlardır. Diğerleriyle karşılaştırıldığında aydınlanma düşüncesini savunan ve uygulamaya konması doğrultusunda ilk adımı atan Mustafa Kemal Atatürk'ten başkası değildir. Diğer bir ifade ile, Kemalist asker-sivil blok içinde yaşanan güç mücadelesinin yurtseverlikle ilgili olmadığını, kişisel kaygılarla başladığını, daha sonra ideolojik tutuma dönüştüğünü, son tahlilde aydınlanma düşüncesini benimseyenler ile ona karşı muhafazakâr siyasi-sosyal yaşamı savunanlar arasında uzun dönemli mücadeleye evirildiğini belirtmek mümkündür. Kurtuluş Savaşı yıllarında bir arada olmalarını sağlayan neden -işgale karşı ortak tavır- ortadan kalkınca geleceği tasarlama konusunda asker-sivil bürokratlardan oluşan Kemalist blok içinde ayrışma ortaya çıkmış, Cumhuriyet'in ilanı ile keskinleşip siyasi partiye dönüşmüş ve 1925-26 yıllarında güç mücadelesi ciddi bir hesaplaşmayla son bulmuştur. Bu hesaplaşma bir grup paşanın tasfiyesi ile sonuçlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki aydınlanmacı kanat ancak 1927'den itibaren kendilerini güvende hissetmişlerdir. *Nutuk* bu süreci yeterince net yansıtmaktadır.

Açıkça belirtmek gerekirse tablo şöyledir: Mustafa Kemal Atatürk bütün radikal reformların öncüsü, mimarı, karar alma sürecinde en etkili rolü oynayan liderdir. Atatürk her dönemde ve her olayda yasallığı önemsemiştir. İncelediğimiz zaman diliminde alınan kararların hepsi TBMM'de yasallık kazanmıştır.

Uluslararası Düzen Değişimi

Kalkınma stratejisi tartışmasına başlamadan önce uluslararası düzen değişikliğinin Türkiye'ye ne sunduğunu tanımlamak anlamlı olacaktır. Birinci Dünya Savaşı esas itibarıyla Birleşik Krallık ve Almanya arasında 19. yüzyılın son çeyreğinde genişleyen ve derinleşen emperyalist rekabetin silahlı çatışmaya dönüştüğü süreçte yeryüzünde bulunan ulusların çoğunun dahil olduğu çatışmalar bütünüdür. Kapsadığı alan çok geniştir, neredeyse yeryüzünde savaşa dahil olmayan ulus kalmamıştır. Çok sayıda muharebenin eşzamanlı yaşandığı top yekûn bir savaştır. Sonuçları da çok etkili olmuştur. Savaşta zafer ile çıkan devletler de yenik devletler gibi savaştan yara alarak çıkmışlardır. Savaşın uzun sürmesi birikmiş sermayenin tüketilmesine yol açmıştır. Birleşik Krallık ve Fransa eski hegemonik güçlerini kaybetmişler, savaştan en çok fayda gören aktör ise ABD olmuştur. Bunu henüz savaş sona ermeden Ocak 1918'de Wilson'un ilan ettiği 14 maddelik prensiplerden anlamak mümkündür. ABD başkanı Wilson yeni dünya düzeninin prensiplerini 14 maddede sıraladı. Gizli antlaşma olmamalıydı, zira önceki dönemde Birleşik Krallık, Fransa, Çarlık Rusya'sı ve İtalya kendi aralarında gizli anlaşmalar yapmışlardı. ABD yönetimi bu denklem içinde değildi. Wilson'ın 14 maddesinin ilki, gizli anlaşmaların yasaklanmasını sonuncusu ise uluslararası bir örgüt, Milletler Cemiyeti'nin kurulmasını önermektedir. İlk ve son maddeler içerik itibarıyla liberal idealizmi yansıtır. Diğer maddelerin büyük çoğunluğu ise realizmi, yani ABD devletinin çıkarını azamileştirmeyi öngörmektedir. Serbest ticareti ilke olarak savunmak 14 maddenin önemli ayaklarından birini, deniz yollarında gemilerin geçiş serbestisine haiz olması önerisi bir diğerini oluşturmaktadır. Ulusların kendi kaderini tayin hakkı sayısal bakımdan sınırlı-küçük uluslara sempatik gelmiştir. Bir bütün olarak ABD başkanı 14 maddede ilan ettiği yeni hegemonya prensipleriyle eski uluslararası düzene meydan okumuş ve yeni dünya düzeninin prensiplerini tanımlamaya çalışmıştır. 1920 yılı haziran ayına kadar Wilson ABD'nin öngördüğü yeni uluslararası düzeni biçimlendirmeye gayret etmiştir. Haziran ayında ABD senatosu ABD başkanı Wilson'ı Avrupa işlerine daha fazla karışmasını önlemek adına izolasyonist politikaya yöneltmiştir. Bu durum kıta Avrupası'nın eski hegemonlarına alan açmıştır. Birleşik Krallık ve Fransa, kısmen Wilson'ın prensiplerinden esinlenerek esas itibarıyla yenen devletlerin hegemonyasını restore etmeyi öngören Versay, St. Germain, Neuilly, Trianon ve Sevres

antlaşmalarını sözde “barış” inşası adına Paris Barış Konferansını düzenlemişlerdir. Son tahlilde Paris Barış Konferanslarının ürettiği yeni uluslararası düzen eski düzeni yeniden üretmeyi öngörse de eski düzen yıkılmış, yeni düzenin kurulumu belirsizliklere yol açmıştır.

Aynı dönemde uluslararası düzene yönelik bir başka meydan okuma süreci başlamıştır. 1917 Kasım ayında iktidara gelen Bolşevikler Çarlık Rusya’sının imzaladığı gizli antlaşmaları ifşa etmişlerdir. Böylece emperyalizme karşı olduklarını göstermişlerdir. Aynı zamanda kapitalist sisteme alternatif bir sistem inşa etmek için harekete geçen Bolşevikler Mart 1918’de Brest-Litovsk Antlaşması ile daha önce Çarlık Rusyası’nın emperyalist yayılmacı politikası sonucu elde ettiği toprakların azımsanmayacak bir bölümünü komşu devletlere “barış” adına geri iade etmişlerdir. Sosyalistler, Avrupalı eski hegemonların restorasyoncu politikası ve ABD’nin kendi liderliğinde öngördüğü kapitalist sisteme karşı dünya devrimini amaçlayan sosyalist sistemi hayata geçirmeye çalışmışlardır. Zamanla kapitalist ve sosyalist sistemler kendi içlerinde hızlı değişim geçirdiler: ABD’nin liberal enternasyonalist yaklaşımı Avrupalı hegemonlar tarafından revize edilirken, Bolşeviklerin öngördüğü dünya devrimi yerini tek ülkede sosyalizme bırakmıştır. Ayrıntılar bir tarafa bırakılırsa, esas itibarıyla 1917’den itibaren iki rakip sisteme dayalı yeni bir uluslararası düzen inşa edilmekteydi. Söz konusu sistemler arası rekabet Türkiye gibi bağımsızlık savaşı veren ülkeler için önemli fırsatlar sunmuştur. Uluslararası düzenin kapitalist ve sosyalist sistemler arası mücadele ve müzakereye dönüşmesi yalnızca uluslararası politika bakımından değil, ulusal kalkınma stratejileri bakımından da önemli fırsatlar sunmuştur, özellikle Türkiye için.

1919’da başlatılan ulusal kurtuluş mücadelesi, 1923’te Lozan antlaşması ile taçlandırıldığında, her şeyden önce, Türk devletinin bağımsızlığının ve egemenliğinin uluslararası düzeyde tanınması anlamına gelmiştir. Lozan müzakerelerinin sonuçlanması uluslararası tanınırlığın kazanılması bakımından önemli olmuştur. Kasım 1922’de saltanatın kaldırılışından 1928’e kadar hayata geçirilen radikal siyasi ve sosyal içerikli reformlar ülke içi siyasal ilişkilerin yeniden yapılandırılmasına işaret etmektedir. Bu dönemde Türkiye’de dış ve iç ilişkiler yeniden düzenlenmiştir. Türkiye’de çifte devrim yaşanmıştır (Türkeş, 2023, s. 2). Türk devrimi olarak anılan bu yeniden yapılandırma, iktidar bloğunu oluşturan Kemalistler tarafından gerçekleştirilmiştir. Kemalistler Kurtuluş Savaşı’na önderlik ettikleri için meşruiyet sorunu yaşamadılar. Kemalist reformlara karşı itiraz eden muhalifler esas itibarıyla bütünlüklü bir karşı hegemonya üretmediler. Kemalistler, öngördükleri modern ulus-devlet modeline karşı yerel ve bazen bölgesel düzlemlerde ortaya çıkan isyanları bastırmak için gerektiğinde zor kullanmaktan geri durmamışlardır.

Kemalistler emperyalizme karşıydılar, bunu Kurtuluş Savaşı sürecinde kanıtlamışlardır. Kemalistler emperyalizme karşı mücadeleyi ulusal zeminde tuttular. Uluslararası düzeyde öncülük rolüne soyunmadılar, fakat başardıkları bağımsızlık savaşı başkalarına öykünme örneği oluşturmuştur. Kemalistler modern ulus-devlet modelini emperyalizme karşı bir dayanak noktası olarak görüp kurdukları devleti güçlendirmek için var güçleriyle çalıştılar. Kuşkusuz başkalarından esinlendikleri noktalar olsa da son tahlilde, Kemalist yönetim kendi ideolojisini üretmiştir (Türkeş, 2023, s. 12). Kemalizm’in toplum projesi altı ilkede ifade bulmuştur: Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devrimcilik, Laiklik ve Devletçilik.

İki dünya savaşı arası yıllarda Kemalistlerin uygulamaya koyduğu siyasi-sosyal reformlar ciddi bir direnişle karşılaşmamıştır. Çıkan isyanların büyük çoğunluğu yerel ölçekte, birbirinden kopuk, karşı-devrimci niteliği haiz, öte yandan karşı hegemonya üretecek ideolojik yetkinlik ve bütünlükten yoksundur. Emperyalizme karşı ulusal kurtuluş savaşını örgütleyen Kemalist liderliğe karşı yerel ölçekte dinî öğelerle bezenmiş etnik milliyetçi isyanlar toplumun bütününde sağlam bir zemin bulamamıştır. Çok sayıda küçük ölçekli karşı-devrimci isyanlar Kemalistlerin öngördüğü modern ulus-devlet hegemonyasına karşı alternatif bir hegemonya

üretmemişlerdir. Bazı eleştirilere rağmen Kemalistler modern ulus-devlet inşası için öngördükleri siyasi-sosyal reformları başarıyla uygulamışlardır. Öte yandan, söz konusu reformlar çoğunlukla kamuoyunda büyük ölçüde tartışılmadan kabul edilmiştir. Bunun tek istisnası iktisat politikalarıdır. Özellikle devletçilik politikası her daim çokça tartışılan bir konu olmuştur. Söz konusu tartışmalar bu makalenin ana sorunsalları arasındadır. Tartışmanın nasıl ve nereye evirildiği ise özenle üzerinde duracağımız noktalardandır.

Kemalist Kalkınma Stratejisinin Evreleri

Türk iktisat tarihi yazınında devletçilik şüphesiz üzerinde en çok çalışılan ve halen de tartışılan, yeniden yorumlanmaya açık konulardan biridir. Devletçilik uygulamaları Kemalist kalkınma stratejisinin en önemli evresidir. Kemalist kalkınma stratejisi üzerine yapılan tartışmaların, en genel anlamda, liberal ve tarihsel materyalist eksenler üzerinden yapıldığını belirtmek mümkündür. Liberal hat üzerinden okuma yapanlar devletçiliğin özel sektörün yapamadığını yapmakla sınırlı olmasını savunan 1930'lu yıllarda bu tartışmayı yürüten Ahmet Ağaoğlu ve Serbest Cumhuriyet Fırkası etrafında oluşan muhalefetin yaklaşımı ile uyumlu ve onun devamı niteliğindedir. Geçmiş ve güncel liberal yaklaşımların hepsinin ortak özelliği Kemalist yönetimi demokrasi noksanlığı olarak tanımlamalarıdır. Şık gözükse de bu yaklaşım son tahlilde tarihsellik yoksundur. Demokrasinin dünya çapında sorunlu olduğu ve iktidarların gündeminde birincil öneme ve konuma sahip olmadığı bir dönemde Kemalistleri liberal demokrasiyi uygulamamakla itham etmek en hafifinden tuhaftır. Liberal hat devletçiliğin özel girişimciyi desteklemesi gerektiğini, kalkınmanın özel sektör girişimciliği ile mümkün olacağını savunmuştur. Diğer analiz hattı tarihsel materyalist yaklaşıma dayanmaktadır. Bu hat içinde iki eğilimden söz etmek mümkündür. Bir eğilime göre (Kuruç, 1987, 1988, 1993 ve Şahinkaya, 2019, 2022, 2023), Kemalist kalkınma stratejisi 1920'den 1938'e kadar devamlılık sunmakta ve esas amacın Osmanlı dönemindeki az gelişmişlikten kurtulup kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere sanayileşmenin devlet öncülüğünde gerçekleştirilmesi olduğunu vurgulamaktadır. Bu eğilimdeki yazarlardan özellikle Serdar Şahinkaya, Mustafa Kemal Atatürk'ün 13 Eylül 1920 tarihli Halkçılık Programı'nı devrimin ilk adımı olarak görmekte (Şahinkaya, 2022, s. 60-63), Türkiye (İzmir) İktisat Kongresini (Şahinkaya, 2023) ve devletçilik dönemi uygulamalarını (Şahinkaya, 2019) aynı çizginin devamı olarak nitelendirmektedir.

Tarihsel materyalist yöntem üzerinden geliştirilen diğer eğilim Kemalist kalkınma stratejisinin üç evrede şekillendiğini ileri sürmektedir. Korkut Boratav, Kemalist yönetimin uyguladığı iktisat politikalarını üç alt dönemde irdelemenin anlamlı olduğunu belirtmektedir. Bunlar, "liberal" (1923-1929), korumacı (1929-1932) ve devletçi politikaların (1932-1939) uygulandığı zaman dilimleridir (Boratav, 1977, s. 39-52; Boratav, 1982, s. 3). Boratav liberal politikaların uygulandığı ilk dönemi tırnak içinde "liberalizm" olarak adlandırmakta, korumacılığın uygulanmasının Lozan Antlaşmasında bulunan uluslararası sözleşmenin geçici kısıtlayıcı maddesi nedeniyle tırnak içinde liberal politika olduğunu, söz konusu kısıtlamanın sona erdiği 1929 yılının aynı zamanda dünya iktisadi buhranının başlangıcına denk gelmesi nedeniyle anlamlı bir dönüm noktası olduğunu, bu tarihten 1932 yılında devletçi politikanın yasal zemine kavuştuğu tarihe kadar geçen yılları korumacılık, Temmuz 1932'den 1939'a kadar geçen zamanı devletçi iktisat politikaları olarak tanımlamaktadır. Liberal, korumacı ve devletçi iktisat politikaları zaman dilimlerinin iç tutarlılığının bulunması ve işlevsel olması nedenleriyle bu makale için de anlamlıdır. Bunun ötesinde, 1923'ten 1938'e kadar olan dönemi Kemalist kalkınma stratejisi olarak adlandırmayı tercih etmemizin ana nedeni, üç alt dönemin hepsinde farklı iktisat politikalarını aynı iktidar bloğu, asker-sivil bürokratlardan oluşan Kemalistlerin uygulamış olmasındandır.

“Liberal” Dönem (1923-1929)

İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi kararlarının Kemalistler tarafından formüle edilmiş ilk kalkınma stratejisi olup olmadığı merak konusudur. Her şeyden önce, İzmir İktisat Kongresi toplandığında (17 Şubat-4 Mart 1923) Lozan Antlaşması henüz imzalanmamıştı, bu nedenle Kemalist yönetim, Lozan’da tartışma konusu olan gümrük tarifeleri, imtiyazlar ve kapitülasyonlar gibi konularda (kuşkusuz net duruş sergilemekle birlikte) ne tür bir hareket serbestisine sahip olacağından henüz emin olamazdı. İkinci olarak, Kemalist yönetim bu kongreye formüle edilmiş bir kalkınma stratejisi sunmadı, toplumdaki tartışmaları görmek istedi. Kemalist yönetimin “millî ekonomi” kurma yönündeki siyasi arzusu dışında nasıl bir kalkınma stratejisi izleyeceği İzmir İktisat Kongresinde henüz belli değildir. Kongre açış konuşmaları arasında Şahinkaya’nın belirttiği gibi, Kazım Karabekir’in konuşması bir kalkınma stratejisi içermez (Şahinkaya, 2023, s. 226, 244-245). Mustafa Kemal Paşa’nın konuşması tarihsel analiz ve bağımsızlık ve egemenlik konularında yüreklendirici, devrimci tavır sergilemekle birlikte nasıl bir kalkınma stratejisi izleneceğine dair net bilgiler içermemekte, daha çok genel mesajlar vermektedir. Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bozkurt’un konuşması ise hükümetin henüz net bir kalkınma stratejisi hazırlamadığını gösterir niteliktedir. Konuşmasında Bozkurt pek çok kavram kullanmıştır. Fakat bunlar arasında hükümetin seçim yaptığını gösteren net bir ifade bulunmamaktadır. Bozkurt şöyle demektedir (Ökçün, 1981, s. 262-263):

Yeni Türkiye iktisadiyatı mevcut iktisat sistem ve siyasetlerinin hiçbirinin aynı olamaz. ... Biz iktisat meslekleri tarihinde mevcut mekteplerden hiçbirine mensup değiliz. Ne (bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar) mektebine, ne de sosyalist, komünist, étatist veya himaye mekteplerinden değiliz. Bizim de, yeni Türkiye’nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben (Yeni Türkiye İktisat Mektebi) diyorum.

Bozkurt konuşmasının devamında ihtiyaç olduğunda bu ekollerin yöntemlerinden faydalanma olasılığının göz ardı edilmeyeceğini ve:

iktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsi tarafından deruhte edilmelidir ... bazı hususatta iktisadiyatımız devletleştirme usulünü takip edecek, bazı hususatta iktisadi teşebbüslerini şahsi teşebbüslere terk edecektir.

demektedir.

Bozkurt’un konuşmasından bütünlüklü, net bir kalkınma stratejisi önerisi çıkarmak zorlama olur, hatta uygulama bakımından, örneğin; étatizm konusunda çelişkili ifadeler barındırdığı söylenebilir. “Türkiye İktisat Mektebi” klişesi ise bugün de olduğu gibi, her dönemde siyasetçilerin başvurduğu albenisi yüksek iddialı, hamasi bir klişedir.

İzmir İktisat Kongresinin toplandığı zaman dilimi (17 Şubat-4 Mart 1923) Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı (4 Şubat-23 Nisan 1923) dönemiyle örtüşmesi Kemalistlere hem ülke içine hem ülke dışına yönelik birkaç mesaj verme imkânı sunmuştur. Ülke dışına yönelik verilen mesajda, kendilerinin yabancı sermayeye karşı olmadığını, ancak yabancı sermayenin ulusal hukukun belirlediği kurallar içinde hareket etmesi gerektiğini bir kez daha duyurarak Batı’ya güvence vermişlerdir. Kemalistler kapitülasyonların kaldırılması ve azınlık tanımı meselesinin Türkiye’nin kırmızı çizgileri arasında bulunduğu mesajını lisanı üslubuyla bu kongrede yinelemişlerdir. Ulusal egemenlik ve bağımsızlık her şeyden önce Batı’ya olan iktisadi bağımlılığa son vermeyi zorunlu kılıyordu (Toprak, 2022, s.166), böylece ulus-devletin bağımsızlık ve egemenliğine hanel getirecek kurallardan uzak durulması talebini vurgulamışlardır. Unutulmamalıdır ki, söz konusu mesajları yalnızca açış konuşması yapan siyasiler vermedi, kongreye katılan grupların hepsi de yinelediler. Böylece kongrede söz konusu kırmızı çizgilerin toplumun bütünü tarafından benimsendiği gösterilmiştir.

İçerik yöneltik mesajlar da verilmiştir. Öncelikle Kemalistler İstanbul'da yeniden örgütlenen ticaret burjuvazisine kendi başlarına hareket etmemeleri mesajını verdiler. Selim İlkin, 1922 sonbaharında Millî Türk Ticaret Birliği tarafından bir dış ticaret kongresi düzenleme önerisi olduğuna dikkat çekmekte ve Millî Türk Ticaret Birliği'nin esasen İttihatçı bir örgüt (İlkin, 1984, s. 844) olduğunu belirtmektedir. 1923 yılının ilk haftasında bir Millî İktisat Kongresi düzenleme kararını açıklayan Kemalist yönetim Millî Türk Ticaret Birliği'nin bu yöndeki önerisini geri çevirmiştir. Ökçün'ün belgelediği üzere, Millî Türk Ticaret Birliği başlangıçta kendi kongresini 15 Ocak 1923'e kadar erteleme kararı alıp daha sonra bunun yerine hükümetin İzmir'de yapacağı milli iktisat kongresine katılmayı kabul etmiştir (Ökçün, 1981, s. 85-89). Buradan da anlaşılacağı üzere, İstanbul'da örgütlenen bir grup tüccar kendi inisiyatiflerinde bir kongre düzenlemek istemişler, Ankara'da ekonomi bakanının harekete geçerek İzmir İktisat Kongresini düzenlemeyi başlatmasıyla İstanbul'da İttihatçıların ağırlıkta olduğu ticaret burjuvazisi Ankara'nın direktifine uymak durumunda kalmıştır. Bu esasen siyasi güç dağılımının Kemalistlerin lehine dönüştüğüne işaret etmektedir.

İzmir İktisat Kongresi büyük çapta bir kongrenin örgütlenip kısa süre içinde hayata geçirilmesi bakımından önemli bir gösterge olmakla birlikte Kemalist kalkınma stratejisinin içeriğine yönelik netlik taşımamaktadır. Aksi durum anakronik olurdu, zira Lozan'da henüz karara bağlanmamış konular vardı. Kemalistler İzmir İktisat Kongresinde bağımsızlık, egemenlik, ulusal hukuk gibi genel prensipleri yinelemekle yetindiler, ayrıntılı bir kalkınma stratejisi tanımlamadılar. Mahmut Esat Bozkurt'un yaptığı konuşma tam da bunu yansıtmaktadır. "Millî ekonomi" hedeftir ama içeri zamanla doldurulacaktır.

İzmir İktisat Kongresi biçimsel olarak mesleki temsil usulüne göre toplanmıştır. Kongreye tüccarları, sanayicileri, çiftçileri ve işçileri temsilen 1135 delege katılmıştır. Her kasaba ve şehirden sekiz delege seçilmiştir: tüccarları temsilen bir; sanayicileri temsilen bir; şirketleri temsilen bir; bankaları temsilen bir; işçileri temsilen bir ve çiftçileri temsilen üç. İl valilerinin delegelerin seçiminde etkili olduğu bilinmektedir (Ökçün, 1981, s. 46-203).

Delegelerin seçim yönteminden yola çıkarak Kemalistlerin korporatist olduğunu ileri sürmek aceleci bir çıkarsama olur, zira Kemalistler bu tarihten sonra mesleki esasa dayalı toplum projesini yinelemediler. Her ne kadar Kemalistler bu yöntemi gerektiğinde sınıflı toplumu görmezden gelmek için söylem düzeyinde kullansalar da gerçekte Kemalistler korporatist yöntem yerine yasağcı yaklaşımı benimsemişlerdir (Türkeş, 1923, s. 15).

İzmir İktisat Kongresi dolaylı olarak hükümetin ülke ve ekonomi hakkında temel istatistiklerden yoksun olduğunu göstermiştir. Kongrenin kendisi hükümete istatistiki bilgi sağlamamıştır. Kongre kararları da bir iktisat stratejisi sunmaktan ziyade toplumdan gelen talepleri göstermesi bakımından önemli siyasi verilerdir. Ancak bunlardan abartılı mesajlar çıkarmaya gerek yoktur. Zira söz konusu tartışmaların bazıları ikinci meşrutiyet döneminde (1908-1918) tartışılan (Tunaya, 1984), bazıları denenen konular arasındadır. Örneğin, ayrıntısı aşağıda verilen, 1927'de genişletilen Teşvik-i Sanayi Kanunu 1913 yılında çıkarılan, İzmir İktisat Kongresinde sanayiciler ve tüccarlar tarafından talep edilen konulardandır. Keza Aşar'ın kaldırılması; bu Kurtuluş Savaşı sırasında Kemalistlerin köylüye kendi verdikleri sözdür, kongrede Çiftçiler ve İşçiler birlikte talep etmişler, 1925'te yasalaşmış, 1926 yılında fiilen uygulanmıştır.

İzmir İktisat Kongresi kararları bütünlüklü bir kalkınma stratejisi sunmamakla birlikte, iktisat politikası arayışını ve mevcut eğilimleri göstermesi bakımından önemlidir. Dikkat edilmesi gereken nokta, dönemin önde gelen isimlerinin konuşmalarından elde edilen metinsel kanıtlar zayıf bir rehberdir ve uygulamaya koydukları politikalarla her zaman örtüşmez. Bununla birlikte, İzmir İktisat Kongresi'nin hükümet ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)

üzerinde önemli bir etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, 9 Eylül 1923'te Halk Partisi kurulurken, İzmir İktisat Kongresi kararlarından bazıları Parti programının bir parçası olarak kabul edilmiştir. Aşar vergisinde reform yapılacağı, yabancı sermayeli Tütün inhisarının (tekeli) kontrolünde olan tütün üretimi ve ticaretinin yeniden düzenleneceği, demiryolları ve okul eğitimi başta olmak üzere büyük altyapı yatırımlarından devletin sorumlu olacağı vaat edilmişti (bkz. Dokuz Umde) (Tunaya, 1952, s. 580-582). İzmir İktisat Kongresi'nden yaklaşık beş ay sonra Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Antlaşma kapitülasyonları kaldırmış, ancak gümrük tarifeleri konusunda özel bir düzenleme yapılmıştır: Türkiye, önümüzdeki beş yıl boyunca imzacı ülkelerin mallarına Eylül 1916 tarihli Osmanlı tarifesine göre gümrük vergisi uygulayacağını taahhüt etmiştir. Başka bir deyişle, hükümet 1929 yılına kadar gümrük vergilerini artırma hakkından feragat etmiştir. Bu, Tekeli ve İlkin'in ileri sürdüğü üzere kısmen hükümetin ithalat ve ihracat vergileri yoluyla gelir elde etme kabiliyetini azaltacak ve aynı zamanda ithal ikameci bir sanayileşme politikası için hayati önem taşıyan korumacı bir dış ticaret politikası benimsemesini engelleyecekti (Tekeli ve İlkin, 1983, s. 34). Öte yandan, hükümetin bu aşamada ithal ikameci bir sanayileşme politikası izlemek isteyip istemediğine dair elimizde net bir kanıt olmadığı belirtilmelidir.

Lozan Antlaşmasına ekli Ticaret Sözleşmesi'nin tarife kısıtlamalarını aşmak için bazı yasal boşluklar yok değildi. Ticaret Sözleşmesi (Meray, 2018, s. 80), Türk hükümetinin ithalat vergilerini artırma yetkisini kısıtlamış, ancak aynı zamanda bir boşluk da sunmuştur: Ticaret Sözleşmesi'nin 3. Maddesi uyarınca Türkiye, halkının sağlık ve refahını korumak ve devlet tekellerini teşvik etmek için gerekli görülen amaçlar dışında, ihracat veya ithalata herhangi bir şekilde ambargo koymamayı taahhüt etmiştir. Açıkçası, 3. Madde Türk hükümetine, özellikle devlet tekellerinin kurulması yoluyla, bazı ithalatları kısıtlamak için yasal bir boşluk sunmuştur: "Halkının sağlık ve refahını korumak üzere ...". 1929'dan önce kurulan devlet tekelleri incelendiğinde, ihracat ve ithalat tekelleri ile Ticaret Sözleşmesi'nin 3. maddesi arasında bir bağlantı olduğu söylenebilir. Mart 1925'te Kemalist hükümet, 1881'den beri yabancı sermayeli bir konsorsiyum tarafından kontrol edilen bir tekeli olan Tütün Rejisi'ni satın aldı. 1926 yılında bir Tekeller İdaresi Ofisi kuruldu ve 1930'lu yılların ortasına kadar devlet tütün, tuz, alkol ve alkollü içkiler, patlayıcılar, kibrit, şeker, petrol ve benzin için ihracat ve ithalat tekellerini kontrol eder hale gelmiştir (Boratav, 1982, s. 75-92). Söz konusu tekellerin Kemalist yönetime bir dizi temel tüketim malının ithalat ve ihracatını kontrol etme imkânı verdiği açıktır. Kemalist yönetimin devlet tekellerini iç ve dış ticarete müdahale etmek için bilinçli olarak kurduğu düşünülebilir. Ancak, hükümetin bu tekelleri öncelikle dış ticareti kontrol etmek için kurduğu sonucuna varmak için henüz çok erken, çünkü bunu kanıtlayacak bütünlüklü devlet tekelleri çalışması henüz Türk iktisat tarihi yazınında mevcut bulunmamaktadır. Hershlag (1968, s. 47-54), Boratav (1982, s.75-92), Hale (1981, s. 41) ve Tekeli ve İlkin'in (1981, s. 35) öne sürdüğü gibi, tekellerin hükümet için önemli bir gelir kaynağı sağladığı açıktır. Örneğin 1929 yılında toplam kamu gelirlerinin %21'i tekellerden gelirken, bu oran tüm gümrük gelirlerinde %18'di (Hershlag, 1968, s. 41). Gelir açısından, Lozan'da getirilen tarife kısıtlaması, devlet tekellerinden elde edilen gelirler nedeniyle 1920'lerde pek sorun teşkil etmemiştir.

Devlet tekellerinin kurulmasına ek olarak 1920'lerde hükümetin ekonomi politikasında etkili olan dört konuya bakmakta fayda vardır: a) Aşar'ın kaldırılması, b) bankacılık faaliyetleri, c) demiryolu politikası ve d) özel sektörün teşviki.

a) Aşar'ın kaldırılışı: İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen kararlardan biri, tarım ürünleri üzerinden alınan ve çiftçiler tarafından ödenen aşarın kaldırılmasıydı. Daha önce de belirtildiği gibi, Halk Partisi 9 Eylül 1923'te kurulurken bu kararı kabul etmiş, fakat hükümet bunu ancak 1925 yılında 1926'dan itibaren uygulamak üzere yasalaştırmıştı. Bu riskli bir karardı çünkü bütçe gelirlerinin üçte biri aşardan geliyordu (Aydemir, 1931, s. 157-159). Aşarın

kaldırılmasının, 1925 ve 1926'da tütün, tuz, alkol, alkollü içkiler, patlayıcılar, kibrit ve şeker üzerinde devlet tekellerinin kurulmasıyla aynı zamana denk getirilmesinin bilinçli olduğu anlaşılmaktadır; böylece tekellerden elde edilen gelirler, aşarın kaldırılmasından kaynaklanan kayıpları telafi edebilecektir. Hükümetin aşarın kaldırılmasının olası ekonomik etkilerine dair değerlendirmesi daha az nettir. Maalesef Türk siyasal hayatında bakanlar kurulu tartışma tutanakları mevcut olmadığı için konunun hükümet içinde nasıl tartışıldığını tam olarak bilemiyoruz. Yine de TBMM Tutanakları ve diğer ikincil kaynaklar üzerinden yorumlama veya spekülasyon yapmak mümkün olabilir. Hükümet, aşarın kaldırılmasının köylülerin satın alma gücünde bir artışa yol açacağını öngörmüş ya da bunu, daha sonra sanayi yatırımlarına yönelebilecek olan toprak sahiplerinin tasarruflarını artırmanın bir aracı olarak görmüş olabilir. Ancak elimizde net bir kanıt yok ve her halükârda her iki hesaplama da (eğer yapıldıysa) Türkiye'nin 1927 ve 1928 yıllarında kuraklıktan mustarip olması ve bunun tarımsal gelirler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurması nedeniyle geçersiz hâle gelmiştir. Uzun vadede hem toprak sahipleri hem de köylüler aşarın kaldırılmasından bir dereceye kadar yararlandılar, esas olarak da kentli nüfusun zararına olduğu görülüyor, çünkü hükümet tekeller kurmanın yanı sıra tüketim malları üzerindeki tüketim vergilerini artırarak aşar gelirlerindeki kaybı telafi etmeye çalışmıştır (Tekeli ve İlkin, 1983, s. 46).

b) Bankacılık: 1924'ten itibaren bankacılığın gelişimi Türkiye'deki ekonomik faaliyetlerin en çarpıcı özelliklerinden biri olmuştur. Türkiye'de 13 kadar yabancı sermayeli banka kalmasına rağmen yerli bankalar hızla gelişmiştir. 1923'te Türkiye'nin yerli bankaları Ziraat Bankası (1888'de kurulmuştur), Millî Kredi Bankası (1917'de kurulmuştur) ve bazı küçük il bankaları ile sınırlıydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan devlete ait fabrika ve atölyeleri devralan devlete ait Sanayi ve Maadin Bankası 1925 yılında kurulmuş ve buna ek olarak 1920'lerde 28 özel banka kurulmuştur (Tahsin ve Saka, 1930, s. 93-114).

Bu yeni özel bankalar arasında sadece İş Bankası'nın ülke çapında şubeleri olup geri kalanlar yerel düzeyde faaliyet göstermekteydiler. İş Bankası, 1920'li yıllar boyunca faaliyetleri önemli ölçüde artarak en büyük özel banka hâline gelen, devlete ait Ziraat Bankası'ndan sonra ikinci büyük banka olmuştur. İş Bankası ithalat ve ihracat ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. Şeker endüstrisine katılmış: Alpullu ve Uşak şeker fabrikaları, devlete ait Sanayi ve Maadin Bankası ve Ziraat Bankası kredileri yoluyla hükümetin doğrudan desteğiyle kurulmuş, ancak özel sektöre ait İş Bankası da bu fabrikalara büyük bir sermaye ile katılmıştır. İş Bankası aynı zamanda tekstil, cam, maden işletmeciliği, bakır işletmeciliği ve ihracat ve ithalat ticaretine de yatırım yapmıştır (Aydemir, 1966, s. 429-430; Hershlag, 1968, s. 90-91). İş Bankası bankacılık, ticaret ve sanayi alanlarında özel sektör ile devlet ortaklığını kendi açısından verimli gerçekleştirip gelirini sürekli artıran bir banka olmuştur.

c) Demiryolu politikası: Osmanlı İmparatorluğu döneminde neredeyse tüm demiryolu hatları yabancı şirketlere aitti. Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı toplam demiryolu ağı 2000 km'den fazla olmayıp bunun çoğu da tek hatlıdır. Benzer şekilde, Türkiye'de neredeyse hiç iyi yol bulunmamaktaydı (DİE, 1992).

Kemalistlerin bakış açısına göre, demiryollarının çifte önemi vardır. İlk olarak, askerlerin kolaylıkla taşınmasının anahtarıydı ve bu nedenle ulusal savunma ve iç güvenlik için hayati önem taşıyorlardı. İkinci olarak, ülke iç su yollarının ve düzgün bir karayolu ağının yokluğu göz önüne alındığında, demiryolları iç ve dış ticaretin gelişmesi için hayati önem taşımaktaydı ki İsmet İnönü böylesi noktaları konuşmalarında sıkça vurgulamıştır (Kuruç, 1988, s. 95-104).

Lozan Konferansı sırasında Ankara hükümeti Chester projesine olan ilgisini yeniden canlandırmış ve 9 Nisan 1923 tarihinde Meclis'te Chester Projesini desteklemek üzere oylama

yapılmıştır. Ancak bu proje hayata geçirilememiştir. Şirket içinde Chester'ın başını çektiği Amerikalı hissedarlar ile Kennedy'nin başını çektiği Kanadalı hissedarlar arasında bir çıkar çatışması ortaya çıkmış, sonunda Kanadalı hissedarlar kazanmış, kısa bir süre sonra güçlü Amerikalı ortaklardan bazıları çekilmiş ve Kanadalı grup yeni mali destek aramak zorunda kalmıştır. ABD'li Standard Oil şirketi de Londra'daki finansörler gibi projeye katılmayı reddetmiştir; bunun başlıca nedeni İngiltere ile Türkiye arasında Musul konusunda devam eden anlaşmazlığın projenin uygulanabilirliği konusunda şüphe yaratmasıdır. Bu koşullar altında Kennedy grubu mali destek bulamamış böylece Türk hükümeti 18 Aralık 1923 tarihinde anlaşmayı iptal etmiştir (İlkin, 1984, s. 769-817, Tezel, 1970, s. 287-318). Başarısızlıkla sonuçlanan Chester projesi, Türkiye'nin yabancı imtiyaz sahiplerinin yardımıyla bir demiryolu ağı geliştirmeye yönelik son girişimi olmuştur. Bunun yerine, 1924'ten itibaren Türk hükümeti demiryolu inşaatını kendi kaynaklarından finanse etmeye ve ayrıca kurulmuş olan yabancı demiryolu imtiyazlarını satın almaya başlamışlardır.

Lozan Antlaşması hükümleri uyarınca Türkiye, Ekim 1914'ten önce yabancı şirketlere verilen tüm ekonomik imtiyazları tanımak zorundaydı. Pratikte bu, Türk hükümetinin ya mevcut imtiyazları sürdürmesi ya da sahiplerinden satın alması gerektiği anlamına geliyordu. 1924'ten itibaren hükümet demiryolu ağını büyük ölçüde genişletmeye başlamıştır. Hükümet 1926 yılında Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürlüğü'nü kurmuş, 1930 yılına gelindiğinde, 2000 km demiryolu hattı yabancı sermayeli şirketlerden satın alınmış ve yaklaşık 2000 km'si de yapım aşamasında bulunmaktaydı. Bu hatların finansmanı esas olarak devlet bütçesinden yapılan doğrudan tahsisler ve yabancı sermayeli bankalardan alınan sınırlı borçlanma yoluyla sağlanmıştır. Demiryolu hatları dışında, hükümet yabancı sermayeli şirketlerde büyük çaplı bir millileştirme yapmamıştır; bunun nedeni bunu yapmak istememesi değil, esas itibarıyla 1920'lerde imalat firmalarındaki sermayenin üçte ikisinin yabancı sahiplere ait olduğu göz önüne alındığında, mali yetersizliğidir (Keyder, 1981, s. 57).

d) Özel sektörün teşviki: Daha önce de belirtildiği gibi, İzmir İktisat Kongresi'nde sanayiciler hükümetten 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirdiği ayrıcalıkların genişletilmesini ve yerli yatırımcılar lehine değiştirilmesini talep etmişlerdir. Hükümet 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu değiştiren bir yasa çıkarmıştır. Yeni yasanın ilk maddesi yasadan yararlanma koşullarını, ikinci madde ise kanunun avantajlarından yararlanacak dört işletme kategorisi tanımlamıştır. Birinci kategori sadece en az on beygir gücünde mekanik güç kullanan ve yılda en az 1500 iş günü çalışan şirketleri kapsıyordu; ikinci kategori on beygir gücünden daha az mekanik gücü olan ancak yılda en az 1500 iş günü çalışan veya mekanik gücü olmayan ancak ondan fazla günlük işçi çalıştıran şirketleri belirliyordu. Üçüncü kategori, on beygir gücünden daha az mekanik güce sahip ancak yılda 750 iş gününden fazla çalışan şirketleri kapsıyordu. Dördüncü kategori, aynı binada toplanmış, elle veya mekanik aletlerle çalışan ve dokuma, nakış, iplik, trikotaj, halıcılık veya benzeri faaliyetlerde çalışan birkaç işçiyi istihdam eden tüm işletmeleri kapsamaktaydı. Madenler de kanun kapsamına alınmıştır. Hükümet tarafından onaylanan ve Ticaret Bakanlığı tarafından tavsiye edilen kuruluşlara bu kanun çerçevesinde 10 hektara kadar bedelsiz arazi verilebilecekti. Gerekli görülenlere telefon ve telgraf hatları ücretsiz olarak kurulabilecek ve kullanım ücretlerinden muaf tutulabilecekti. Binalar ve arazi dahil olmak üzere işletmeler gayrimenkul vergisi, arazi vergisi, gelir vergisi, ek vergi, buharlı motorların, motorların ve imbiclerin inşası için belediyelere ödenmesi gereken ruhsat harçları, şirketlerin tahvil ve menkul kıymetleri damga vergisi, gümrük vergilerinin bazılarının muaf tutulacaklardı. Şirketlerin alacağı makine, ekipman ve inşaat malzemelerine ayrıca demiryolu taşımacılığı ve nakliye masraflarında %30 indirim uygulanabilecekti. Özel bir hükümet kararıyla, bir sanayi kuruluşuna yıllık üretim değerinin %10'una kadar sübvansiyon verilebilecekti. Hükümet gerekli gördüğünde Ticaret Bakanlığı'nın tavsiyesi üzerine tuz, alkol

ve patlayıcı maddelerin fiyatlarının düşürülmesi için izin verebilecekti. Kanundan yararlanan devlet kurumları, belediyeler, şirketler ve işletmeler, yerli ürünün fiyatı %10'a kadar daha yüksek olsa bile yabancı ürünler yerine, yerel kalite ve miktarın yeterli olması hâlinde, teşvik edilen işletmelerin ürünlerini satın almakla yükümlüydüler (Hershlag, 1968, s. 52-54).

Teşvik-i Sanayi Kanunu oldukça geniş kapsamlı, cömert imtiyazlar sunmasına rağmen Keyder'in verdiği bilgiye göre yaklaşık 400 şirket 1927 ve 1929 yılları arasında bu yasadan yararlanmak için lisans almıştır. Ancak, 1929 yılına kadar Lozan'ın beş yıllık sınırlayıcı kuralı gereğince korumacı önlemler alınamadığı için bu şirketlerin ithalata karşı rekabet gücü düşük kalmıştır. Kanun, ilerleyen yıllarda korumacı politikaların uygulamaya konulmasıyla birlikte yürürlüğe girmiştir. 1929'dan sonra kanun kapsamında imtiyaz alan şirketlerin sayısı azalırken, kalan şirketler mevcut imtiyazlardan daha fazla pay almışlardır (Keyder, 1987, s. 103).

Yukarıda belirtilen politikalar dikkate alındığında, hükümetin tutarlı bir kalkınma stratejisi oluşturup oluşturmadığına karar vermek zordur, çünkü her bir politika farklı şeyler önermekte ve ima etmektedir. Örneğin, özel sektörün teşvik edilmesi konusunu ele alalım. Hükümetin bir plan aracılığıyla değil, sanayicilerin 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun genişletilmesi ve değiştirilmesi taleplerine yanıt olarak bir tür özel sektör öncülüğünde sanayileşme politikası izlemek istediğine işaret sayılabilir. Muhtemelen bu, hükümette bağlantıları olanlara hizmet etmiştir (Tahsin ve Saka, 1930, s. 242-246). Bu durum bazı yazarları, Kemalist yönetimin özel girişimcilere dayanan ulusal burjuvazi yaratmak istediği sonucuna götürmektedir (Kongar, 1977, s. 163, Tekeli ve İlkin, 1983, s. 35). Bu, 1920'li yıllar için yabana atılabilir bir iddia olmayabilir. Öte yandan, 1930'larda Kemalist yönetimin fikrini değiştirmesine ve özel sektör öncülüğünde bir sanayileşme politikası yerine devlet sektörü öncülüğünde kısmen de olsa ithal ikameci bir sanayileşme politikası izlemesine neyin sebep olduğu sorusu yanıtlanmaya muhtaçtır. Daha temel olarak Türkiye'nin ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi olduğu düşünüldüğünde, Kemalist yönetim neden ithal ikameci bir sanayileşme politikasına yöneldi de örneğin ihracata dayalı bir tarımsal kalkınma politikasına karar vermedi?

Korumacılık Dönemi (1929-1932)

Bu sorulara yanıt vermeden önce 1929-1932 yılları arasındaki korumacı dönemi ele almak yerinde olacaktır. Boratav tarafından korumacı olarak tanımlanan bu dönem, tarife ve dış ticaret politikaları açısından bir önceki "liberal" dönemden farklılık gösterirken, aynı zamanda devletin ekonomiye müdahalesinin ve özellikle doğrudan devlet yatırımlarının belirgin bir şekilde arttığı sonraki devletçi dönemden (1932-1938) de ayrılmaktadır (Boratav, 1977, s. 39-49).

1929 yılından itibaren başlayan dünya ekonomik buhranının Türkiye üzerinde ekonomik ve siyasi etkileri olmuştur. Ekonomik olarak Türkiye'nin başlıca dış gelir kaynağı olan tarımsal ihracatın fiyatları, en azından 1933'e kadar, Türkiye'nin ithal ettiği sanayi ürünlerinin fiyatlarından daha fazla düşerek toplam ithalatın azalmasına neden olmuştur. Siyasi açıdan dünya ekonomik buhranı, Kemalist yönetimi sadece buhranın olumsuz etkilerinin üstesinden gelmek için değil, aynı zamanda buhrana rağmen sanayileşmeyi başarmak için yeni bir dizi politika aramaya yönelttiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin dış ticaret dengesi 1920'ler boyunca açık vermeye devam etmiştir. Kuşkusuz, 1929 yılı Lozan Antlaşması ile getirilen tarife kısıtlamasının sona erdiği yıldır ve bu nedenle bazı spekülasyonlar fazladan ithalat yapılmış olabilir. Ancak, genel dış ticaret dengesi 1920'ler boyunca açık vermiştir. 1930'dan itibaren hükümet, ortaya çıkan ticaret ve ödemeler dengesi açıklarına, ilk olarak devlet harcamalarını azaltarak ve ikinci olarak, Lozan tarife kısıtlamalarının 1929'da sona ermesinin hemen ardından, tıbbi malzemeler ve sanayinin teşviki

için diğer mevzuat kapsamında muafiyet tanınan mallar dışında, tüm ithalat üzerindeki vergileri yüzde 10'dan yüzde 40'a yükselterek tepki verdiği görülmektedir. Üçüncü olarak, hükümet Aralık 1929'da döviz kontrollerini uygulamaya koymuştur. Bunu Şubat 1930'da hükümete yabancı ve yerli para birimleri ile altın alım satımını düzenleme ve kısıtlama konusunda geniş yetkiler veren bir kanun izledi. Bir ay sonra, döviz kurunu istikrara kavuşturmak için hükümetin de katılımıyla yerli ve yabancı bankalardan oluşan bir konsorsiyum kurulmuştur. Bu konsorsiyumun faaliyetleri Merkez Bankası'nın Ekim 1931'de faaliyete geçmesine kadar devam etmiştir. Daha önce devlet hazinesi ve yabancı sermayeli Osmanlı Bankası arasında paylaştırılmış olan Türk parası ihracı yetkisi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın yetkisine geçmiştir (Tekeli ve İlkin, 1981, s. 82; Boratav, 1982, s. 90; Hershlag, 1968, s. 85-86; Kuruç, 1988). Dünya Ekonomik Buhranı Türkiye ekonomisini ve özellikle de tarımsal ihracatını olumsuz etkilediğinde, hükümetin yeni bir ticaret modeli arayışına yöneldiği görülmektedir. Kasım 1930'dan itibaren ithalat kotaları ve bazı malların ithalatında kısıtlamalar getiren bir sistem uygulamaya konmuştur (Hershlag, 1968, s. 115). Bütün bunlar korumacı dış ticaret politikasının adım taşlarını oluşturmuştur.

Buna ek olarak, 1920'lerin sonlarında Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı dış borç konusunda zorluklarla karşılaşmıştır. Lozan'da Osmanlı borçlarının genel çerçevesi belirlenmekle birlikte, müzakerelerin 1925 yılına kadar devam ettiği bilinmektedir. Türkiye 1925 yılında imzalanan bir anlaşma uyarınca, 107 milyon altın Türk Lirası tutarındaki Osmanlı borcunun, her yıl 2 milyon altın liralık taksitler hâlinde ödeyecekti. Yıllık taksit miktarı Türkiye'nin toplam ihracat gelirinin %10'una tekabül etmekteydi. Türkiye ilk taksiti 1929 yılında ödemiştir. Ancak İnönü hükümeti, 1930 yılında ödenmesi gereken ikinci taksiti mali güçlükler nedeniyle ödemekten geri durmuştur. Alacaklıları müzakere yapmaya yönlendirerek Aralık 1932'de yeni bir anlaşma imzalanmasını sağlamıştır. Buna göre toplam borç 107 milyondan 8,6 milyona, yıllık taksitler de 2 milyondan 0,7 milyon altın Türk lirasına indirilmiştir (Türkeş, 1993, s. 69). Türkiye 1954'e kadar Osmanlı borçlarını ödemiştir. Bu konuda zamanlama ve müzakere taktiği bakımından İnönü'nün mahareti görülmektedir.

Devletçilik Dönemi (1932-1938)

Devletçilik dönemi hakkında, önceki iki dönemle karşılaştırıldığında, hatırı sayılır bir literatür ortaya çıkmış, ancak konu tartışmalı olmaya devam etmiştir. Devletçiliğin teorideki tanımı ve fiili uygulamadaki yeri ve önemi konularında yazarlar farklı görüşlere sahiptir.

Bernard Lewis'e (1968, s. 286) göre devletçilik, özel girişim ve sermayenin etkili bir şey yapamayacak kadar zayıf olduğu bir ülkede, devletin ulusal kalkınma ve ulusal savunma adına endüstriyel faaliyetlerin öncüsü ve yöneticisi olarak ortaya çıkması anlamına gelmektedir.

Hershlag (1968, s. 72 dipnot 2) de şöyle demektedir:

Türk devletçiliği, devlet kapitalizmi, devlet sosyalizmi ve sosyalist toplum arasındaki farkları inceleyen bir örnektir; bunların her üçü de sadece toplum tarafından farklı derecelerde ekonomik kontrol değil, aynı zamanda özünde farklı sistemlerdir. Türkiye, ekonominin büyük dallarını devlete devreden, ancak aynı zamanda özel sermaye için ekonomik faaliyet alanlarını koruyan ve kentte ve ülkede özel mülkiyete dokunmayan devletçi rejimi ile büyük ölçüde devlet kapitalizmini benimsemiştir.

Hale (1980, s. 100) şöyle diyor:

Türk ve yabancı gözlemciler devletçiliği sosyalizmin, faşizmin ya da her ikisinin birlikte bir evrimi, sosyalizmin yeni bir biçimi ya da ona bir alternatif olarak çeşitli şekillerde tanımlamışlardır. Uygulamada Türk devletçiliği, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının anahtarının yeni ithal ikameci sanayilerin kurulmasında yattığı ve devletin bu sanayilerin kurulması ve yönetilmesinde başlıca sorumluluğa sahip olduğu varsayımına dayanıyordu.

Tekeli ve İlkin (1982, s. 320) devletçiliğin belirleyici özelliğinin, devletin sadece demiryolları gibi kamusal altyapı yatırımlarını üstlenmesi değil, aynı zamanda bir girişimci olarak piyasa için mal üretmek üzere yatırım yapması olduğunu altını çizmektedirler.

Boratav (1982, s. 2) devletçiliğin bir sistem ya da sosyalizm ile kapitalizm arasında bir üçüncü yol olmadığını, sermaye yaratmak ve hızlı sanayileşmeyi gerçekleştirmek için hızlı ve güvenilir bir yol arayan bir ekonomi politikası olduğunu belirtmektedir.

Toprak (2022, s. 183) devletçiliği “Üçüncü Cumhuriyet Fransa’sında anlamını bulan ılımlı devlet müdahalesini içeren solidarizm” olarak tanımlamakta, ayrıca Toprak’a göre (2022, s. 228-231), Türkiye’nin uyguladığı devletçilik, bir sınıfa ait devletçilik değildir.

Açıkça anlaşılacağı üzere, devletçilik çeşitli şekillerde yorumlanmış ve tanımlanmıştır, ancak tartışmanın selameti açısından aşağıdaki gözlemleri yapmak elzemdir. Devletçilik ne bir sistem ne de sosyalizm ile kapitalizm arasında bir “üçüncü yol”dur. Öncelikle bir ekonomi politikasıdır. Devletçi politikanın temel özellikleri şunlardır: Devlet sanayileşmeyi öncelikle, devlet sanayici olarak ekonomiye katılmış ve müdahalede bulunmuştur, devlet özel sektörü dışlamamakla birlikte devlet öncülüğünde sanayileşmeyi önceleyen bir strateji izlemiştir. Devletçilik esas itibarıyla devletin sermaye birikimi süreci ve gelir dağılımına müdahalesidir.

Türkiye’nin ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, hükümetin neden ithalatı ikame eden bir sanayileşme politikasına karar verdiği, ancak örneğin ihracata dayalı bir tarımsal kalkınma politikasına karar vermediği sorusunun cevabının, ekonomik koşullar ve siyasi önceliklerin bileşimine dayandığı söylenebilir. Ekonomik koşulları ele alacak olursak, 1927 yılında yapılan tarım sayımı, Türkiye’nin ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi olmasına rağmen toplam arazinin sadece %32’sinin tarımsal üretime uygun olduğunu ortaya koymuştur. Fiilen tarım için kullanılan arazi toplam arazinin %4,86’sıydı. Kullanılan toplam arazinin yaklaşık %90’ında tahıl, %4’ünde fasulye vb. ve %6’sında tütün ve pamuk gibi endüstriyel bitkiler üretiliyordu (Aydemir, 1931, s. 12-13). Ekilebilir arazi miktarı bölgeden bölgeye değişmekteydi. Pazar için tarımsal üretim sadece Batı Anadolu, Çukurova (Adana ve Mersin) ve Trakya’da yapılmaktaydı (Tekeli ve İlkin, 1983, s. 36-37). Buna ek olarak demiryolu ağı sınırlıydı ve tarımsal ürünleri pazarlara taşıyacak yollar neredeyse hiç yoktu. Tarımın, örneğin makineleşme ve sulama yoluyla geliştirilmesi büyük miktarda finansman gerektirecek ve meyvelerini vermesi için yıllar geçmesi gerekecekti. Hükümetin ne parası ne de zamanı vardı. Tarım ürünlerinin fiyatlarında 1929’dan 1930’ların ortalarına kadar yaşanan keskin düşüş göz önüne alındığında, tarıma yapılacak yatırımlar risk taşıyacaktı. 1927 sanayi sayımı (DİE, 1927; DİE, 1969) Türkiye’de Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras kalan bir düzineden fazla fabrika olmadığını gösteriyordu. Ayrıca, Türkiye’nin tüketim mallarında büyük ölçüde dışa bağımlı olduğunu göstermiştir. Ancak, sınai kalkınmanın zaman ve mali fizibilite açısından tarımsal kalkınmaya göre avantajlar sunduğu açıktı, çünkü sınai yatırımın etkileri beş altı yıl içinde görülebilir ve sınai malların üretimi ithalatı azaltabilir ve kendini telafi edebilirdi. Tarımsal kalkınma ise çok daha uzun zaman alabilir ve sulama kanalları, barajlar vb. yapımı oldukça maliyetli olabilirdi. Zaten, 1929 buhranı sonrasında tarımsal ürünlerin fiyatları sınai ürünlere göre daha hızlı ve çok düşüş göstermişti. Kuraklık 1928-29 yıllarında çiftçileri kasıp kavurmuştu.

Siyasi önceliklere gelince, hükümeti oluşturan asker-sivil bürokratlar uzun zamandır kendi kendini idame ettiren bir “millî ekonomi” kurmak istiyorlardı. Kemalistler Birinci Dünya Savaşı sırasında, dönemin İttihatçı hükümetinin gümrük vergilerini tek taraflı bir kararla artırdığı, kapitülasyonları askıya aldığı (Almanya hariç) ve ayrıca karne ve fiziki kontroller getirdiği müdahaleci ve korumacı dış ticaret politikasına aşındılar (Toprak, 1982).

Cumhuriyet'in asker-sivil bürokratlarının, "millî ekonomi" kurma umutlarını güçlendiren savaş dönemi İttihatçı politikalarından etkilendikleri açıktır (Külünk, 2011, s. 403).

Yine de 1930'larda hükümetin sanayileşme görevini neden özel sektör yerine devlet sektörüne vermeyi tercih ettiği önemli bir sorudur. Hale'in de (1984, s. 165) belirttiği gibi, özel sektörün 1920'lerde açıkça başarısız olduğu argümanı, 1920'lerdeki genel büyüme kötü olmadığı için tartışmalı görünmektedir; benzer şekilde, dünya buhranının hükümeti devletçiliği seçmeye zorladığı argümanı doğru olabilir, ancak bu da hükümetin sanayileşme görevini neden özel sektör yerine devlet sektörüne vermeyi seçtiğini açıklamamaktadır.

Bu değişimin nedeni, sermaye birikimi ve gelir dağılımı konularıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşik özel sektörün yatırım için kendi sermayesini üretemeyecek kadar zayıf olduğu ve özel bankacılık kurumlarının da sanayi yatırımlarını finanse edemeyecek kadar zayıf olduğu göz önüne alındığında, özel sektör liberal dönemde (1923-1929) bile devlet bankaları, devlet sanayisi ve vergiler tarafından üretilen ve çeşitli yasal ayrıcalıklar yoluyla özel sektöre aktarılan sermayeye güvenmek zorunda kalmıştır. Ancak bu aktarım süreci sorunsuz olmamıştır; yasaların tanıdığı ayrıcalıklardan yararlanmak yönetim ile kişisel ilişkilere bağlıydı. Özel sektör, özellikle de sanayide, başlangıçta Sanayi ve Maadin Bankası ve Ziraat Bankası gibi devlet bankaları tarafından finanse edilen şeker sanayiinde olduğu gibi, devlet teşebbüsleriyle ortaklığa dayanmaktaydı. Şeker endüstrisi ve İş Bankası'nın bu endüstrideki rolü 1930 yılında tartışma konusu olmuştur: Hükümet, İş Bankası'na tanınan geniş ayrıcalıklar nedeniyle birçok çevrede eleştirilmiştir (Sertel, 1977, s. 93).

Eylül 1930'da Serbest Fırka'nın İzmir mitinginin gösterdiği üzere, kentli nüfusun hükümetin ekonomi politikasından memnun olmadığı açıkça hissedilmiştir. Yine 1930'un sonlarında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 20 şehri ziyaret ettiği uzun bir yurt gezisine çıktığında halkın ekonomik durumdan memnun olmadığını kendisi de fark etmiştir (Başar, 1981). Sonuç olarak hükümetin, devlet sektörü öncülüğünde sanayileşmeyi teşvik etmek için siyasi bir karar aldığını belirtmek mümkündür. Kemalist yönetim ekonomiye, sermaye birikimi sürecine, gelir dağılımına, iç ve dış ticarete ve sanayi yatırımlarına müdahalesini haklı çıkarabilecek bir devlet sektörü öncülüğünde ekonomik kalkınma vizyonu -devletçilik- önermiştir. Asker-sivil bürokratlar için sanayileşme, ekonomik kalkınmadan daha fazlasını ifade ediyordu; neredeyse ulusal bağımsızlıkla özdeşleştirilmiştir.

İsmet İnönü'nün 30 Ağustos 1930'da Sivas'ta yaptığı konuşma bu yaklaşıma inancı yansıtmıştır. İnönü uzun konuşmasında (Kuruç, 1988, s. 95-104), ulusun refahı ve devletin sağlığı için aktif devlet müdahalesinin gerekli olduğunu savunmuştur. "Mutedil devletçilik" (Kuruç, 1988, s. 101) politikasının devlet öncülüğünde, özel sektörü dışlamayan bir sanayileşmenin ekonomik kalkınmayı sağlamak için en iyi araç olduğunu ileri sürmüştür.

1932 Temmuz Yasaları

İnönü'nün 30 Ağustos 1930 tarihinde Sivas'ta yaptığı konuşma genellikle devletçiliğin başlangıcı olarak görülmekle birlikte, devletçiliğin resmî politika olarak benimsenmesi 1931'deki CHP kongresine Mustafa Kemal Atatürk tarafından kamuoyuna duyurulup Temmuz 1932'de devletçiliğin hukuki çerçevesi belirlenmiştir.

Kemalist yönetimin devletçi iktisat politikasını nasıl uyguladığı önemlidir. İlk adım olarak hükümet, ekonomiye büyük ölçüde müdahale edebilmek için Temmuz 1932'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir dizi yasa çıkarmıştır. Bunlar arasında 2054, 2056, 2058 ve 2064 sayılı kanunlar özellikle anılmayı hak etmektedir. 3 Temmuz 1932 tarih ve 2054 sayılı kanun, hükümete 1920'lerde kurulmuş olan çay, şeker ve kahve gibi ithalat ve ihracat tekellerini birleştirme ve yönetme yetkisi vermiştir. Bu hamlenin nedeni dış ticareti dengede tutmaktır.

Türkiye'ye çay, kahve ve şeker ihraç eden bazı ülkelerin Türkiye ile ticaret dengesinde fazlalıklar vardı. Yeni yasa, hükümetin bu ülkelerle takas anlaşmaları yapması için baskı yapmasını sağlamıştır. Kanun, özel sektör tüccarlarının çay, şeker ve kahve ithal etmesini engellemiyor, ancak ithalat karşılığında aynı değerde ihracat yapmalarını şart koşuyordu. 3 Temmuz 1932 tarih ve 2056 sayılı kanunla Ziraat Bankası'na buğday alıp satma yetkisi verilerek hükümetin buğday fiyatlarını düzenlemesi ve mevsimsel dalgalanmalara karşı önlem alması sağlanmıştır. 3 Temmuz 1932 tarih ve 2058 sayılı kanunla Devlet Sanayi Ofisi kurulmuş ve 7 Temmuz 1932 tarih ve 2064 sayılı kanunla da bir Sanayi Kredi Bankası kurulması öngörülmüştür. Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası birlikte devlet işletmelerinin yönetiminde önemli bir rol oynayan ve özel işletmelere de iştirak eden Sanayi ve Maadin Bankası'nın sanayi işlevlerini devralmıştır. Devlet Sanayi Ofisi, Sanayi ve Maadin Bankası'ndan 1925'te kurulduğu dönemden beri elinde bulunan fabrikaları devraldı, sanayiye planlamaya yetkilendirildi ve hem devlete ait hem de özel sektöre ait tüm mevcut fabrikaları denetleme yetkisine sahip oldu. Sanayi Kredi Bankası devlet işletmelerini finanse edecekti (Boratav, 1982, s. 181-214).

Haziran 1933'te bir başka yeniden yapılandırma hamlesi ile Sanayi Kredi Bankası'nın yerine Sümerbank kurulmuştur (Kuruç, 1993, s. 66). Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisi'nden bazı fabrikaları devralarak sanayide devlet teşebbüsünün başlıca temsilcisi hâline gelmiştir. Zaman içinde hükümet, onlarca fabrika, atölye ve elektrik santraline doğrudan sahip olan ve bazı özel teşebbüslere de önemli ölçüde iştirak eden Sümerbank'ın sermayesini ve faaliyetlerini artırmak için devlet bütçesinden ek fonlar tahsis etmiştir. Sümerbank'ın elde ettiği kârlar yeni yatırımları finanse etmek için kullanılmıştır (Özelmas, 1963). Devlete ait ikinci büyük banka olan Eti Bank 1935 yılında kurulmuştur. Görevleri maden alıp satmak, petrol aramak, elektrik santralleri geliştirmek ve her türlü bankacılık işlemini yapmaktır (Boratav, 1982, s. 211-214).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1933)

Temmuz yasalarından sonra hükümetin attığı ikinci önemli adım, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlanmasıdır. Hükümetin 1931 sonlarında sanayileşme planı üzerinde ciddiyetle düşünmeye başladığı ve sonraki yıllarda planlama konusunda hem Sovyet hem de Batılı uzmanlara danıştığı görülmektedir (İlkin, 1979-1980, s. 257-288). 1933 yılının sonlarında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hükümet tarafından hazırlanıp 1934 yılının ortalarında fiilen uygulanmaya başlanmıştır. Plan, tüketim malları ve sınırlı ölçüde makine ve yarı mamul üretimini hızla artırmayı amaçlamıştır. Sanayi planı, tekstil, kimya, seramik, demir, kâğıt ve selüloz, sülfür, sünger, kendir ve kenevir sanayilerini kapsıyordu (Hershlag, 1968, s. 80-82). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanması için yapılan mali tahminler, planın uygulanması sırasında büyük ölçüde değişmiştir. İlk başta 44 milyon Türk lirasına mal olacağı tahmin edilmiş ancak uygulamanın sonunda bu miktar 100 milyon Türk lirasına yükselmiştir (Hershlag, 1968, s. 81). Bu plan başarıyla uygulanmış ve İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde 20 kadar fabrika çalışmaya başlamıştır (Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936, 1973, önsöz).

Finans ve Krediler

Devletçi kalkınma politikasının finansman sorunu olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, İzmir İktisat Kongresi esnasında hükümetin ve sanayi ve ticaret gruplarının temsilcilerinin, Türk yasalarına tabi olması koşuluyla yabancı sermayeyi memnuniyetle karşılayacaklarını belirtmiş olmalarına rağmen yabancı yatırımcıların 1920'ler boyunca iki nedenden ötürü uzak durdukları anlaşılmaktadır. Birincisi, yabancı sermayenin huzuru kaçmıştır: 1920'lerde Türkiye yönetimi yabancı şirketler üzerinde kontrolünü artırmaya yönelik yasal adımlar atmıştı, örneğin yabancı şirketlerin bilançolarını Türkçe tutmaları ve Türk makamları istediğinde bilançolarını

incelemeye sunmaları şart koşulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde uygulanan gevşek denetime alışkın olan yabancı şirketler için bu güven verici bir adım olmamış ve Türkiye'deki yatırımlarının güvenliği konusunda kuşku uyandırmıştır. İkinci olarak, Dünya Buhranı Batılı şirketleri etkilediğinde, yabancı sermayelerin Türkiye'de yatırım yapma kabiliyetleri ve kapasiteleri büyük ölçüde azalmıştır. Öte yandan, Türkiye'nin sanayi yatırımlarını hayata geçirebilmesi için sermayeye ihtiyacı vardı ve doğrudan yabancı yatırımın yokluğunda Kemalist yönetim dış kredi arayışına girmek durumunda kalmıştır. Ancak başarı sınırlı kalmıştır: Türkiye 1920'lerde Osmanlı Bankası'ndan aldığı sınırlı krediler dışında hiç yabancı kredi alamamıştır; bu sınırlı krediler de esas olarak yabancı imtiyazların millileştirilmesi için ödenen tazminatların finansmanında kullanılmıştır (Tezel, 1986, s. 178-184).

İlk büyük dış kredi, Amerikan-Türk yatırım şirketinin kibrit üretimi ve satışı tekelinin verilmesi karşılığında %6,5 faizle 10 milyon dolar (20 Milyon Türk Lirası) kredi verdiği 1930 yılında gerçekleşmiştir. Hükümet 1931 ve 1932 yıllarında İtalya, ABD ve diğer Batılı güçlerden kredi arayışına girmiş, ancak başarılı olamamıştır. Türkiye 1932 yılında SSCB'den kredi talebinde bulunmuş ve bu talep karşılık bulmuştur. Yaklaşık 8 milyon altın dolar (16 milyon Türk Lirası) tutarındaki bu kredi, 20 yıllık bir süre için faizsiz olarak ve dünya piyasalarındaki cari fiyatlara uygun olarak makine ve teçhizat tedariki şeklinde 1934 yılında imzalanmıştır. Türkiye, Sovyetler Birliği tarafından Türk yapımı malların satın alınmasında kullanılmak üzere krediyi Türk lirası olarak geri ödemeyi taahhüt etmiştir. Bu kredi, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde bazı projelerin hayata geçirilmesi için kullanılmıştır. Dört yıl sonra, 1938'de Türkiye, Büyük Britanya'dan biri 3 milyon sterlin, diğeri 10 milyon sterlin olmak üzere iki kredi almıştır. Bu krediler, 1934 Sovyet Rusya kredisine benzer koşullarda, bir İngiliz şirketi tarafından Karabük'te inşa edilecek bir demir çelik fabrikası için sözleşmeye bağlanmıştır. 1938'de müzakere edilen ve 16 Ocak 1939'da sözleşmeye bağlanan 150 milyon Alman markı tutarındaki Alman kredisi, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle gerçekleşmemiştir (İlkin, 1979-1980, s. 262; Tekeli ve İlkin, 1982, s. 137-143; Hale, 1981, s. 74; Tezel, 1986, s. 184).

Bu krediler tüm devletçi programı finanse etmek için elbette yetersiz kalmıştır. Ayrıca, Türkiye iç kaynaklardan sermaye üretmek durumunda kalmıştır. Kemalist yönetim, devlet hazine bonoları çıkararak kredi ve Merkez Bankası aracılığıyla daha fazla nakit ihraç ederek iç borçlanma usulünü benimsemiştir. İlk büyük doğrudan iç borçlanma 1933 yılında Ergani'den Şevkatlı'ya demiryolu inşası için yapılmıştır. 12 milyon Türk lirası tutarındadır (Sarc, 1948, s. 434). Bu demiryolu Ergani'deki bakır madenlerinin işletilmesini kolaylaştırmak için tasarlanmıştır. 1934 yılında, yine demiryolu ağının uzatılmasıyla bağlantılı olarak bu kez Sivas'tan Erzurum'a uzanan, daha büyük boyutlarda ikinci bir iç borçlanma yapılmıştır (Sarc, 1948, s. 432). Sümerbank ve Eti Bank'ın himayesinde sanayi tesisleri ve madenler kurmak ve işletmek için gerekli fonlar ulusal bütçedeki ödeneklerden, Sümerbank ve Eti Bank işletmelerinin kendi kazançlarından, Türkiye Merkez Bankası'ndan alınan borçlardan ve devlet hazinesinin geçici mevduatlarından sağlanmıştır (Sümerbank Üç Aylık Bülten, 1935. s. 3-6; Sarc, 1948, s. 430.) Türkiye'de devletçiliğin karakteristik bir özelliği sermaye birikiminin gerçekleşme biçimine ilişkindir: Hem devlette hem de özel girişimcilikte sermayenin çoğu iç kaynaklardan biriktirilmiştir. Devlet hem devlet hem de özel bankacılık yoluyla ve sanayi yatırımlarından elde edilen kazançlarla sermaye birikimine yön vermiştir. Yönetim ayrıca imtiyazlar ve vergi muafiyetleri yoluyla gelir dağılımına da müdahale etmiştir (Kazgan, 1977, s. 231-274). Böylece devlet, siyasi ve ekonomik bağımsızlık adına mevcut kaynakları hızlı ekonomik kalkınma için seferber etmiştir.

Ayrıca 1927 ve 1938 yılları arasında savunma harcamalarının nispeten düşük olmasının sanayi yatırımlarının finanse edilmesine yardımcı olduğu da söylenebilir: Savunma

harcamalarının bütçe içindeki payı 1927'de %39 iken 1930'da % 32'ye ve 1932'de % 29'a düşmüştür. Bu oran 1938'de %37 iken 1939'da %50'ye yükselmiştir (Tezel, 1986, s. 381).

Kemalist yönetim oldukça dikkatli bir bütçe politikası izlemiştir (DİE, 1992, s. 390): harcamalar artmış, gelirler buna ayak uydurmuştur. İki dünya savaşı arasında dolaşımdaki toplam para 160 milyon civarındaydı (Kazgan, 1977, s. 243). Başbakan İsmet İnönü zaman zaman ulusal bütçenin yeterince büyük olmadığını belirtmiş, ancak ne kendisi ne de Celal Bayar (1932-1937 arası İktisat Bakanı ve 1937-1938 arası Başbakan) bütçenin nasıl genişletilebileceğine dair somut bir öneri sunmuştur. Kadro yazarları gibi bazıları hükümeti bu konuda eleştirmiş ve devlet bütçesinin genişletilmesinin, genişletilen miktarın doğrudan sanayiye yatırılması koşuluyla enflasyona yol açmayacağını iddia etmişlerdir (Türkeş, 1999, s. 181-182). Kemalist yönetim belli ki enflasyondan korktukları için denk bütçe politikasına sıkı sıkı bağlı kalmıştır.

Dış Ticaret Politikası

Dış ticaret politikasına dönecek olursak, 1931'den itibaren ithalat için bir kota sistemi getirilerek Ekonomi Bakanlığı'nın mevcut dış ticaret koşullarını iyileştirmesi sağlanmıştır. İlk etapta kota sistemi, Kuzey Amerika ve Balkan rekabeti nedeniyle Orta Avrupa'da satış bulmakta giderek zorlanan tütün gibi bazı Türk ürünlerinin ihracatını artırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır (Aydemir, 1931). 1931'den itibaren, söz konusu Türk ürünlerinin ihracatı karşılığında yabancı üretim mallarının kota kısıtlamalarından muaf olarak ithal edilebileceğini belirten kararname çıkarılmıştır. İkinci olarak, kota sistemi, belirli mal sınıfları açısından, Türkiye'ye ihracat yapmasına rağmen karşılığında çok az ithalat yapan ülkeleri listeden çıkarmıştır. 1 Ekim 1934 tarihinde yürürlüğe giren bir kararname ile tüm tarife kalemleri belirli kategorilere ayrılmıştır. Takas anlaşmaları arasında 8 Ağustos 1933'te Almanya ile imzalanan anlaşma özellikle önemlidir: Anlaşmaya göre, Türkiye'nin Almanya'dan yaptığı ithalatın değerinin %30'una eşit bir miktar her iki ülkede özel bir hesapta tutulacak ve Türkiye Merkez Bankası'nın herhangi bir kısıtlama olmaksızın bu hesaptan para çekmesine veya bu parayı çevirmesine izin verilecektir. Aynı kural, diğer ülkelerle yapılan müteakip anlaşmalar için de temel teşkil etmiştir. Almanya, Fransa, SSCB, ABD, Yunanistan, Avusturya, İtalya, Romanya, Macaristan, Çekoslovakya, İspanya, İsveç, Hollanda, Norveç, Belçika ve Japonya dahil olmak üzere birçok ülke, 1934 yılı boyunca kısıtlayıcı mevzuatın yürürlüğe girmesi sayesinde, takas anlaşmalarına benzeyen *modus vivendi* anlaşmaları müzakere ettiler, bazıları imzalamıştır ancak çoğu durumda bunlar kısa ömürlü olmuştur (Tezel, 1986, s. 139-162).

Pratikte bu takas anlaşmaları Kemalist yönetimin dünya piyasa fiyatlarından kaçmasına yardımcı olmuş ve ihracat için aktif hükümet desteğini gerektirmiştir. Bu, bir yandan hükümetin dış ticareti dengelemesine yardımcı olurken, diğer yandan on yılın sonunda Türkiye'nin Almanya'ya bağımlı hâle gelmesine yol açmıştır (Hershlag, 1968, s. 115; Tezel, 1986, s. 154-156). Ne var ki, Almanya uzun vadede Türkiye ile ticaretini takas anlaşmaları temelinde yürütmeye hazır olan tek ülkeydi. Diğer ülkeler ya *modus vivendi* anlaşmalarını yenilememişler ya da İngiltere örneğinde olduğu gibi Türkiye ile böyle bir ticari ilişkiye girmeyi reddetmişlerdir.

1920'ler ve 1930'lar arasında yapılan bir karşılaştırma, Türkiye'nin ihracatının bileşiminde fazla bir değişiklik olmadığını göstermektedir: 1924 ve 1938 yılları arasında ihraç edilen tarımsal ürünlerin oranı %80'de sabit kalmıştır. Ancak ithalatın bileşiminde önemli değişiklikler meydana gelmiştir: Gıda maddeleri, tekstil ve diğer tüketim mallarının cari ithalattaki oranı 1924'te %60 iken 1929'da %51'e düşmüştür. Aynı dönemde yarı mamul mal ithalatının oranı %20'den %26'ya, makine ve otomobil ithalatının oranı ise %4'ten %9'a yükselmiştir. 1930'larda ithalatın bileşimindeki değişiklikler hızlanmıştır. İthal edilen gıda

maddeleri, tekstil ürünleri ve diğer tüketim mallarının oranı 1930'da %42 iken 1938'de %22'ye düşmüştür. Aynı dönemde yarı mamul mal ithalatının oranı %33'ten %40'a, makine ve otomobil ithalatının oranı ise %10'dan %23'e yükselmiştir (Tezel, 1986, s. 108). Açıkça görüldüğü üzere, 1930'dan sonra ithalatın bileşiminde meydana gelen hızlı değişim, hükümetin devletçi politikalarının ve sanayileşmeyi teşvik etmedeki başarısının göstergesidir.

Tarım

Kemalist yönetim, kredi birlikleri ve kooperatiflerin kurulmasını kapsayan yasalarla ve Temmuz 1932'de Ziraat Bankası'na buğday alım satımı konusunda geniş haklar veren bir yasa çıkarılmasıyla ekonomiye müdahale etmiştir. Bu hamle ile hükümet buğday fiyatını düzenleyebilmiş ve fiyat dalgalanmalarını önleyebilmiştir. Bu durum, 1935 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'nin çalışmalarının bir parçası olarak ortaya çıkan pazarlama kooperatiflerinin kurulmasıyla daha da pekiştirilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1983, s. 186-196). Ancak, Ziraat Bankası aracılığıyla tarımsal yatırım için sağlanan krediler pek yardımcı olmamış, sağlanan krediler sınırlı kalmıştır (Aykut, 1947, s. 300).

1932-1938 yılları arasında kurulan Tarım Kredi birlikleri ve kooperatifleri, üyelerinden sermaye toplamış, Ziraat Bankası'ndan kredi almış ve bu krediler talep eden girişimci üyelerine dağıtılmıştır, ancak Yiğiter'in gösterdiği üzere (1948, s. 142) toplam miktar sınırlı kalmıştır.

Devletçilik Politikasında Ayrışma

Zamanla, siyasi liderlik içinde, özellikle de geleneksel olarak İş Bankası ve İsmet İnönü grupları olarak bilinen iki grup arasında, devletçiliğin anlamı konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. İki grubun, özel sektörün Türkiye ekonomisinin temel bir parçası olmaya devam etmesi ve devletin sanayi yatırımlarında aktif rol alması gibi iki genel ilke üzerinde anlaşmaları bilinmektedir. Ancak iki grup bu ilkelerin her birine farklı vurgular yapmıştır. İnönü grubu, ülkeyi mümkün olan en kısa sürede refaha ulaştırmak için devletin ekonomik yaşamda aktif rol alması ve hükümetin özel teşebbüsleri denetleme ve düzenleme konusunda geniş yetkilere sahip olması gerektiğini savunmuştur (Kuruç, 1988; Boratav, 1982; Hale 1980, s. 100-101). Temmuz yasaları bu düşünce tarzının ifadesi olarak okunabilir. Uygulamada devlet, demiryolları, gemiler, çiftlikler, madenler ve fabrikaları işletmenin yanı sıra, devlet işletmelerinin ürünlerinin toptan ve perakende tüccarı olarak hareket etmiştir. İş Bankası grubu ise devletin ekonomideki rolünün bir sınırı olması gerektiğini savunmuştur. Bu grup, devleti özel sektörü ihmal etmekle, devletçi bürokrasiyi verimsiz ve bürokratik olmakla itham etmiştir. İş Bankası grubunun devletçilik yorumu şöyledir: "Devletçilik, özel sektörün durduğu yerde başlar" (Sarc, 1948, s. 432; Hale, 1980, s. 100). İş Bankası grubunun argümanının klasik liberalizmle açıklanır bir tarafı yoktur. Zira grup, yerel imalatın korunmasından yanaydı ve özel sektöre kapsamlı ayrıcalıklar tanıyan 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu kuvvetle desteklemiştir. Özel teşebbüse 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu ile tanınan vergi muafiyetleri ve ayrıcalıkların yanı sıra bankacılığın özel sektör için ana kredi kaynağı olması önemlidir. Daha önce de belirtildiği gibi, 1920'lerde yirmi sekiz özel banka kurulmuştu, ancak sadece İş Bankası'nın ülke çapında şubeleri vardır. 1930'larda İş Bankası demiryolu sisteminde, kereste endüstrisinde, kömür üretiminde, şeker, tekstil ve cam endüstrilerinde ve sigorta şirketlerinde önemli rol oynamıştır. Şeker endüstrisinde devlet bankalarıyla birlikte özel sektörün temsilcisi olarak hareket etmiştir. İş Bankası Keçiözümlü kömür madenlerinin işletilmesinde Sümerbank ile iş birliği yapmıştır. İş Bankası, ticaret ve sanayiye kredi sağlamanın yanı sıra ithalat ve ihracatta da önemli rol oynamıştır (Hershlag, 1968, s. 90-91; Tezel, 1986, s. 113, 199). Bütün bunlar devletin ekonomiye müdahalesi ile gerçekleştirilmiştir.

İş Bankası grubunun siyasi etkisinin boyutları Eylül 1932'de net olarak görülmüştür. O yılın ortasında, daha önce de belirtildiği gibi, devletçi politikalara zemin hazırlayan ve özel

teşebbüsün daha önce sahip olduğu ayrıcalıkları önemli ölçüde devlet sektörüne aktaran Temmuz kanunları yürürlüğe girmiştir. Temmuz kanunlarının en önemli özelliği, 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyet ve yetkilerinin ikiye bölünmesidir: Devlet Sanayi Ofisi'ne devlet ve özel sektörün sanayi organizasyonu ve planlaması, Sanayi Kredi Bankası'na ise devlet sanayisinin finansmanı sorumluluğu verilmiştir. Bu durum özel sektör içinde, özellikle İş Bankası grubunda, büyük bir kızgınlığa neden olmuş, çünkü yeni yasaya göre Devlet Sanayi Ofisi devlet teşebbüslerinin yönetimi üzerinde neredeyse mutlak bir kontrole sahip olacak ve özel şirketlerin herhangi bir endüstriyel faaliyet alanına girip girmemesi konusunda karar vermeye yetkilendirilmiştir. Devlet Sanayi Ofisi'ne ayrıca mevcut özel işletmeleri denetleme hakkı da verilmiştir. Son olarak, bu yasa Devlet Sanayi Ofisi'ne devlet ve özel teşebbüs arasındaki ortaklık biçimlerine karar verme hakkı tanımış ve Devlet Sanayi Ofisi ayrıca kârlı özel teşebbüsleri devlet mülkiyetine geçirme hakkına da sahip olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1982, s. 145-158). Özetle, özel sektör ile devlet teşebbüsleri arasında kolay ortaklık tehlikeye girmiştir.

Temmuz kanunları ile aynı ay içinde İş Bankası grubu bir kâğıt fabrikası kurma projesini gündeme getirip Ekonomi Bakanlığı'ndan kredi talep ettiğinde bu durum kendini göstermiştir. Ekonomi Bakanı Mustafa Şeref Özkan, Başbakan İsmet İnönü ile görüşükten sonra, kâğıt sanayiinin devlet yatırımı çerçevesinde kalması gerektiği gerekçesiyle İş Bankası'nın talebini reddetmiştir. Tüm bu tartışmalar Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e intikal ettirilmiş, o da İş Bankası grubuna kâğıt fabrikası kurma hakkı verilmemesi gerektiğini teyit etmiş, öte yandan 9 Eylül 1932 tarihinde İktisat Bakanı Mustafa Şeref Özkan'ı görevden alarak yerine Celal Bayar'ı getirmiştir. Türk tarih yazınında bu olay "Yalova operasyonu" olarak adlandırılır (Goloğlu, 1974, s. 41-50). Celal Bayar bu atamaya kadar İş Bankası Genel Müdürü olarak görev yapmaktaydı. İş Bankası grubu, Celal Bayar'ın bakanlıktaki tutumunu kısa sürede sempatik bulmuştur. Temmuz kanunlarının değiştirilmesini desteklemiş ve Haziran 1933'te Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası kaldırılarak yerlerine Sümerbank kurulup özel sektörün devlet işletmeleriyle yeniden rahatlıkla ortaklık kurması sağlanmıştır (Boratav, 1982, s. 121-132; Kuruç, 1993, s. 66). Celal Bayar'ın Ekonomi Bakanlığı, özel sektörün duyduğu endişeyi gidermiş, devlet-özel sektör ortaklığını yeniden çalışır hâle getirmiştir. 1937 yılında Celal Bayar, İsmet İnönü'nün yerine Başbakan olarak atanmıştır. Bu, İş Bankası grubu ve onun devletçilik konusundaki görüşleri için bir başka zafer gibi görünse de kalıcı olmamıştır: Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümünün ardından İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olmuş, Celal Bayar kısa süre sonra Başbakanlıktan ayrılmıştır. 1950'de durum tersine dönerek Celal Bayar Cumhurbaşkanı, İnönü ise muhalefet lideri olmuştur. 1960'da durum bir kez daha değişerek Celal Bayar askerî müdahale sonucu Cumhurbaşkanlığı'ndan uzaklaştırılmıştır.

Sonuç

Kemalist kalkınma stratejisi eski uluslararası düzenin yıkıma uğradığı ve yenisinin inşa edildiği bir dönemde uygulanmıştır. Bu makale, bütüncül bir yaklaşımla Kemalist kalkınma stratejisini irdeleyerek uluslararası düzende gerçekleşen değişimin Kemalistlere önemli bir alan açtığını göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu uluslararası düzenin değişmesine zemin hazırlamış, 1917'de Sovyet Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler Türk Kurtuluş Savaşı'na siyasi ve askerî lojistik sunmuş, 1930'larda ise mali ve teknik yardımda bulunarak Kemalistlere desteğini göstermiştir. SSCB'nin varlığı Türkiye için önemli bir dayanak noktası olmuştur. Kemalistler Avrupalı güçlerle pazarlık yaparken Sovyet Rusya'nın desteğine yaslandılar. Kemalistler ve Sovyet Rusya liderliği arasındaki ortak nokta, her ikisinin de emperyalizme karşı olmalarıdır. Uluslararası düzende gerçekleşen değişim Kemalistlere önemli bir alan açmış,

onlar da bunu doğru kullanmışlardır. 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Antlaşması Türkiye'ye uluslararası düzlemde tanınırlık statüsü kazandırmıştır.

Devletçilik, Kemalist kalkınma stratejisinin en önemli evresidir. Devletçilik hakkında oluşan geniş literatür esasen iki ana analiz hattı üzerinden üretilmiştir. Bunlar liberal ve tarihsel materyalist analiz yöntemleridir. Liberal çizgideki analizler, devletçiliği özel sektörün görevi üstlenemediği durumlarda başlar şeklinde ifade etmektedirler. Bu düşünce çizgisi Kemalist liderliği Türkiye'de demokrasiyi uygulamamakla eleştirmektedir. Kemalistleri liberal demokrasiyi uygulamamakla eleştirmek dönemin tarihsel bağlamına uygun düşmemektedir. Bu dönemde dünyadaki yönetimlerin büyük çoğunluğu otoriter kuralları uygulamaya yönelmişlerdir. Liberal demokrasi her yerde geçerli ve uygulanabilir bir yönetim biçimi olmamıştır. Sosyal güçlerin sınıf bilinciyle kendi çıkarını savunacak örgütlülüğe ve siyasal donanımına sahip olmadığı toplumlarda liberal demokrasinin hayata geçmesi mümkün değildir. İki dünya savaşı arası dönemde Türkiye'de liberal demokrasiyi benimseyen sosyal güçlerin varlığından söz etmek inandırıcı olmaktan uzaktır. Ayrıca bu dönemde demokrasi tartışmasının Kemalistlerin öncelikleri arasında bulunduğunu gösteren bir veri de bulunmamaktadır. Ahmet Ağaoğlu dışında demokrasiyi tartışma gündemine alan başka bir aydın yoktur. Kemalistler için sanayileşme adeta bağımsızlık ile eş anlamlıdır. 1930'lu yıllara damgasını vuran gündem maddesi kalkınma stratejisidir. Kemalistlerin devletçi ve liberal kanatları bu sorunsalı öncelidiler.

Liberal çizgi, devletin özel sektör öncülüğünde kalkınma stratejisini tercih etmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Diğer analiz hattı, tarihsel materyalist bir yaklaşıma dayanmıştır. Bu analiz hattında iki eğilim göze çarpmaktadır. Bunlardan birine göre, Kemalist kalkınma stratejisi 1920'den 1938'e kadar süreklilik arz etmekte, ana amacın Osmanlı dönemindeki az gelişmişliğin üstesinden gelmek ve kendi ihtiyaçlarını karşılamak için devlet öncülüğünde sanayileşmeyi gerçekleştirmek olduğunu vurgulamaktadır. Bu analiz hattı, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1920 tarihli Halkçılık Programı'nı devrimin ilk adımı olarak görmekte, İzmir İktisat Kongresi (1923) ile 1930'lardaki devletçi uygulamaları aynı çizginin devamı olarak nitelendirmektedir. Tarihsel materyalist yönetime dayanan diğer eğilim ise Kemalist ekonomi politikalarını liberal, korumacı ve devletçi olmak üzere üç dönemde incelemektedir. Tarihsel materyalist çizgideki ilk görüş, esas olanın devlet öncülüğünde sanayileşme olduğunu, bu noktada Kemalist kalkınma stratejisinin süreklilik arz ettiğini ve asıl kırılmanın İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşandığını ileri sürmektedir. Tarihsel materyalist analiz yöntemini uygularken Kemalist kalkınma stratejisinin üç evrede şekillendiğini ortaya koyan yaklaşım kanımca daha net ve doğru tanı koymaktadır. Her üç dönemin de kendine has tanımlayıcı özellikleri ve diğer dönemlerden ayırıcı özellikleri bulunmaktadır.

Lozan Antlaşması kapitülasyonları kaldırmıştır ancak gümrük tarifelerine yönelik beş yıl geçiş dönemi düzenlemesi yapılmıştır. Bu kısıtlamanın Kemalist kalkınma stratejisini nasıl etkilediği önemlidir. Kemalistler 1920'lerde ithal ikameci bir sanayileşme politikasından söz etmemişlerdir. Kemalist yönetim 1920'lerin ikinci yarısında yabancı sermayenin elindeki tekellerden bazılarını satın alıp bazen de yeni tekeller kurarak siyasi duruşunu sergilemiştir. Bu hamle büyük olasılıkla Lozan'da kabul edilen beş yıllık geçiş sürecini kısmen de olsa aşmak için yapılmıştır. Kemalistler Kurtuluş Savaşı sırasında verdikleri sözü tutmak üzere Aşar vergisini 1925'te, 1926'dan itibaren uygulanmak üzere, kaldırdılar. Vergi kayıplarını kurdukları tekellerden elde ettikleri gelirlerle telafi etmeye çalıştılar. Kemalist yönetim 1927 yılında özel sektörü teşvik etmek için yeni düzenlemeler yaparak çok çeşitli teşvikler sunmuş, ancak sanayileşmenin istedikleri kadar hızlı ilerlemediği kanısına ulaşmışlardı. Demiryolu politikası sadece ekonomik bir mesele olmamış, aynı zamanda en azından askerlerin taşınması bakımından bir savunma meselesi olarak da görülmüştür. İnönü'nün 30 Ağustos 1930 tarihli

Sivas konuşması bunu açıkça yansıtmaktadır. Buna karşın Serbest Cumhuriyet Fırkası başkanı Fethi Okyar 7 Eylül 1930'da İzmir'de yaptığı konuşmada hükümeti halka aşırı yüklenmekle eleştirip hükümete iddialı demiryolu politikasını hafifletmesi tavsiyesinde bulunmuş ve SCF iktidara gelirse halkın daha az vergi ödeyeceğini ve liberal politikaları uygulayacağını ilan etmiştir. İnönü-Okyar gerginliği SCF'nin kendini feshetmesiyle ortadan kalkmıştır. Ancak bu kez Kemalist liderlik içinde İnönü ve İş Bankası grubu arasındaki bölünme kendini hissettirmiştir. Liberal ve devletçi ekonomi politikalarının savunucuları arasındaki gerilim büyüyen siyasi bir boyut kazanmıştır. Devletçi iktisat politikalarını savunan Mustafa Şeref Özkan'ın yerine İş Bankası grubunun temsilcisi Celal Bayar'ın iktisat bakanı olarak atanması, liberallerin zaferi olarak okunabilir. Siyaset bilimi açısından bu önemlidir. İki savaş arası dönemde Kemalist yönetimin özellikle belirli bir sınıfın çıkarlarına hizmet üzere bir politika ürettiğini ileri sürmek için yeterince güçlü kanıtlar bulunmadığı için büyük ve kapsamlı bir genelleme yapmanın mümkün olmadığı açıktır. Öte yandan Kemalist yönetimin toplumun üstünde, sınıflardan bağımsız özerk bir konuma sahip olmadığı, aksine, toplumsal sınıfların etkisinden kaçınmadığı gerçeğini göstermesi bakımından da önemli tarihsel bir kesittir.

Kemalist kalkınma stratejisinin Türkiye ekonomisini kapitalist sistem içinde dönüştürdüğü görülmektedir. 1920'li yıllardan 1939'a kadar geçen sürede Kemalistlerin bireysel tercihinden bağımsız olarak liberal, korumacı ve devletçilik dönemlerinde kapitalist ilişkilerin belirgin hâle geldiği yadsınamaz bir gerçektir. Elbette idealize edilmiş tek tip kapitalizm mevcut değildir. Tarihsel süreçte farklı kapitalizmler ortaya çıkmıştır. Ancak hepsinin ortak noktaları şunlardır: Kapitalist sistemde özel mülkiyet adeta kutsaldır, korunmalıdır. Sermaye, kapitalist sistemin ana ögesidir ve kapitalist sistemde özel veya devlete ait sermaye fark etmez, hepsi kâr amaçlı üretim yapar. Kapitalizmin bir başka ana ögesi, sermaye birikiminin önemli aktörü, emeğini satarak geçimini sağlayan emekçilerdir. Bütün bunlar kapitalist sistemin asgari tanımlayıcı özellikleridir. Bunların ötesinde yerel, ulusal düzlemlerde başka farklılıklar da bulunabilir. Yukarıdaki veriler ışığında iki dünya savaşı arası dönemde Türkiye'de uygulanan kalkınma stratejisinin kapitalizm ve sosyalizme alternatif, "üçüncü yol" olduğunu ileri sürmek mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, Kemalist kalkınma stratejisinin kamusal hizmetleri önemseydiği ve öncelediği de göz ardı edilemez. Sonuç olarak, Kemalist kalkınma stratejisinin kapitalist sistem içinde, kamusal çıkarları kısmen de olsa önceleyen, alternatif bir kalkınma stratejisi olduğu belirtilebilir.

Kaynakça

- Aydemir, Ş. S. (1966). *İkinci adam*. Cilt 1. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Aydemir, Ş. S. (1931). *Cihan iktisadiyatında Türkiye*. Ankara: Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları.
- Aykut, S. S. (1947) *Rakamla Türkiye*. Cilt 1. Ankara: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Başar, A. H. (1981). *Atatürk'le üç ay ve 1930'dan sonra Türkiye*. 2. Baskı. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Becker, J. (2014). Transition to capitalism and dissolution of empires: The Habsburg and the Ottoman empires compared. Türkeş, M. (Ed.) *The centenary of the Balkan wars (1912-1913): Contested stances* (Cilt 1 s. 23-42). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Boratav, K. (1982). *Türkiye'de devletçilik*. 2. Baskı. Ankara: Savaş Yayınları.
- Boratav, K. (1977). 1923-1939 Yıllarının iktisat politikası açısından dönemlendirilmesi. *Atatürk döneminin ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili sorunlar sempozyumu* 14-16 Ocak 1977 (s. 39-52). İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayınları.
- DİE, (1992). *İstatistik göstergeler 1923-1990*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

- DİE, (1969). *Sanayi sayımı 1927*. 2. Baskı. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Goloğlu, M. (1974). *Tek partili cumhuriyet (1931-1938)*. Ankara: Kalite Matbaası.
- Hale, W. (1984). The traditional and the modern in the economy of Kemalist Turkey: The experience of the 1920s. Landau, J. M. (Ed.). *Atatürk and the modernization of Turkey*. Leiden: E. J. Brill.
- Hale, W. (1981). *The political and economic development of modern Turkey*. London: Routledge.
- Hale, W. (1980). Ideology and economic development in Turkey 1930-1945. *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, 7 (2), 100-101.
- Herslag, Z. Y. (1968). *Turkey, the challenge of growth*. 2. Baskı. Leiden: E. J. Brill.
- İlkin, S. (1984). The Chester railway project, was a foreign capital investment in Turkey in the years 1922-1923. (Ed.) *Papers and discussions, Türkiye İş Bankası international symposium on Atatürk (17-22 May 1981)*, (s. 769-817). Ankara: İş Bankası Yayınları.
- İlkin, S. (1979-1980). Birinci sanayi planının hazırlanışında Sovyet uzmanlarının rolü. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayı, 257-288.
- Kazgan, G. (1977). Türk ekonomisinde 1927-35 depresyonu, kapital birikimi ve örgütlemeler. *Atatürk döneminin ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili sorunlar sempozyumu 14-16 Ocak 1977* (s. 231-274). İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayınları.
- Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey*, London, New York: Verso.
- Keyder, Ç. (1981). *The definition of a peripheral economy: Turkey 1923-1929*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kongar, E. (1977). Devletçilik ve günümüzdeki sonuçları. *Atatürk döneminin ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili sorunlar sempozyumu 14-16 Ocak 1977* (s. 141-175). İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayınları.
- Kuruç, B. (1993). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası (1933-1935)*. Cilt 2. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası (1929-1932)*. Cilt 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Kuruç, B. (1987). *Mustafa Kemal döneminde ekonomi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Külünk, M. E. (2011). *Kapitülasyonların kaldırılması*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Lewis, B. (1968). *Emergence of Modern Turkey*. 2. Basım. Oxford and London: Oxford University Press.
- Meray, S. L. (2018) (Çev.) *Lozan barış görüşmeleri. Tutanaklar Belgeler*. Takım 2 Cilt 2, Paris: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
- Ökçün, A. G. (1981). *Türkiye iktisat kongresi 1923-İzmir haberler-belgeler-yorumlar*. Üçüncü Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Özelmas, E. (1963). *Devletçilik ve Türkiye'deki tatbikatında Sümerbank*. Sümerbank Yayınları.
- Sarc, Ö. C. (1948). Economic policy of the new Turkey. *The Middle East Journal*, (October), 430-446.
- Sertel, Z. (1977). *Hatırladıklarım*. 3. Basım. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Sümerbank Üç Aylık Bülten*, (1935). No 2, Ankara: Sümerbank Yayınları.
- Şahinkaya, S. (2023). *Türkiye iktisat kongresi (İzmir, 17 Şubat - 4 Mart 1923)*. Ankara: Telgrafhane Yayınları.
- Şahinkaya, S. (2022). *Devrime Doğru İlk Adım Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı (13 Eylül 1920)*. Ankara: Telgrafhane Yayınları.
- Şahinkaya, S. (2019). *Cumhuriyet iktisadında makas değişimi*. Ankara: Telgrafhane Yayınları.
- Tahsin, H. ve Saka, R. (1930). *Sermaye hareketi*. İstanbul: Simeranya Kitabevi.

-
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1983). *1929 Dünya buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1982). *Uygulamaya geçerken Türkiye'de devletçiliğin oluşumu*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları.
- Tezel, Y. S. (1986). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*. 2. Baskı. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tezel, Y. S. (1970). Birinci büyük millet meclisi anti-emperyalist miydi?: Chester ayrıcalığı. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25, 287-318.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de milli iktisat*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2022). *Atatürk kurucu felsefenin evrimi*. 4. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1984). *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*. Cilt 1. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye'de siyasi partiler*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınlar.
- Türkeş, M. (2023). Kemalism revisited. *METU Studies in Development*, 50 (1), 1-28.
- Türkeş, M. (1999). *Ulusçu sol bir akım Kadro hareketi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Türkeş, M. (1993). *Ideological tendencies in the Republic of Turkey: The case of Kadro 1932-1935*. (Bütün Olarak Yayınlanmamış Doktora Tezi). Manchester University, Manchester.
- Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci sanayi planı 1936*. (1973). Ankara: TTK Yayınları.
- Yiğiter, M. (1948). *Genel kooperatif tarihi ve bilgisi*. Ankara: Ulus Basımevi.
-